

Curtoazia, concept de drept transnațional

Comity, a concept of transnational law

Radu Bogdan Bobei¹

Rezumat: Principiul țării de origine (*country of origin principle*) este susceptibil de contemplare în lumina dezbaterilor doctrinare referitoare la ascensiunea sau eșecul instituției conflictului de legi. Acest articol este o invitație lansată doctinarilor să evalueze noțiunea de „curtoazie” (*comity*) ca fiind premisa autentică a principiului recunoașterii reciproce. Sus-menționata noțiune ne amintește tuturor faptul că dreptul internațional și conflictul de legi sunt instrumente-gemene; acestea din urmă sunt proiectate conceptual să gestioneze realitățile transnaționale de astăzi. Statele-națiune, organizațiile regionale de integrare economică, organizațiile internaționale, actorii privați învață, din nou, modalitatea de exersare a noțiunii de „curtoazie” (*comity*).

Cuvinte-cheie: principiul țării de origine, conflict de legi, curtoazie, drept transnațional, drept internațional

Abstract: The *country of origin principle* can be contemplated in the light of the scholars' debates relating to the rise or fall of the conflict of laws concept. This paper is an invitation to scholars to assess the notion of 'comity' as a genuine premise of the mutual recognition principle. The said notion reminds us all that international law and the conflict of laws are twin instruments; these instruments are conceptually designed to manage the transnational realities from nowadays. The nation-States, regional organizations of (economic) integration, international organizations, private actors are learning again how to exercise the notion of 'comity'.

Keywords: country of origin principle, conflict of laws, comity, transnational law, international law

1. Introducere

Etapa post-Savigny poate semnifica, paradoxal, readucerea în discuție a concepțiilor lui Savigny. Cu alte cuvinte, după Savigny ar însemna, din nou,

¹ Conferențiar univ. dr., Facultatea de Drept, Universitatea din București, e-mail: dr.rbobei@icloud.com. Membru *ad honorem* în Consiliul de Conducere al Institutului Internațional pentru Unificarea Dreptului Privat (UNIDROIT), Roma. Dr. Bobei derulează activități profesionale și scrie, cu regularitate, în domeniile dreptului transnațional, conflictului de legi și dreptului internațional.

Savigny. Unii doctrinari chiar consideră, cel puțin considerau, că asistăm, în domeniul conflictului de legi², la resuscitarea clamatului triumf al doctrinei „Savigny”. În acest sens, s-au propagat, în anii 1999-2000, multiple puncte de vedere. Ne-a reținut atenția cel puțin unul dintre acestea. Concret: s-a susținut că „europenele” concepții privind conflictul de legi exersează multilateralismul de tip savignian. Această exersare există și subzistă în pofida pigmentării concepțiilor evocate cu mostre de unilateralism³. Pentru noi, etapa post-Savigny constituie, cel puțin în contemporana Europă, un prilej pentru redescoperirea curtoaziei (*comity*). Avem în vedere o parte din contemporana Europă sedusă prezumtiv-relativ de cvasi-federalismul instituit de Uniunea Europeană. Noțiunea de „curtoazie” a fost considerată de ceva timp ca fiind fundamentul instituției conflictului de legi și al dreptului internațional. Această identitate a noțiunii de „curtoazie” există și subzistă, indiferent de propria identitate doctrinară a utilizatorilor - privațiști, publiciști, interniști, internaționaliști. În considerarea rațiunilor de scriere a acestui articol, am optat să proiectăm noțiunea respectivă în arealul dreptului transnațional.

În lumina redescoperirii curtoaziei, dreptul cvasi-federal al Uniunii Europene ne-a conferit prilejul evidențierii așa-numitului „principiu al recunoașterii reciproce”. Acesta din urmă constituie unul din principiile care guvernează piața internă instituită de Uniunea Europeană. În plus, principiul evocat constituie „arena” post-savigniană în care se manifestă noțiunea de „curtoazie”. Vom vedea, la momentul oportun, că în respectiva „arenă” ne vom întâlni cu Paul Voet și fiul său, John Voet, respectiv cu Ulrich Huber, Joseph Story, însă nu și cu Friedrich Carl von Savigny. Altfel spus, vom vedea că etapa post-Savigny înseamnă înainte de Savigny. Spunem acest lucru, întrucât scrierile din secolul al XVII-lea ale juriștilor Olandei victorioase împotriva Spaniei - de exemplu scrierile profesorilor Paul Voet și Ulrich Huber - dar și scrierile profesorului nord-american Joseph Story sunt anterioare scrierilor profesorului german Savigny⁴.

Aceasta este teza care a inspirat conceperea acestui articol: în contemporana etapă post-Savigny, este relevantă și incidentă, cel puțin pe piața internă instituită de Uniunea Europeană, concepția lui Joseph Story referitoare la curtoazie. Curtoazia de tip „Story” a valorificat, *via* Paul Voet, ideile profesorului olandez de drept public Ulrich Huber. Iată de ce etapa post-Savigny este impregnată, *via* Joseph Story, și de concepțiile juridice ale juriștilor Olandei din secolul al XVII-lea! Pentru moment, reținem faptul că, în conținutul acestui articol, avem în vedere curtoazia *dintre* națiuni; aceasta este curtoazia de tip

² A se vedea R. Michaels, *Globalizing Savigny? The State in Savigny's Private International Law and Challenge from Europeanization and Globalization*, în M. Stolleis, W. Streek (eds.), *Aktuelle Fragen zu politischer und rechtlicher Steuerung im Kontext der Globalisierung*, Nomos, 2007, p.119-144.

³ A se vedea J. Kropholler, J. von Hein, *From Approach to Rule Orientation in American Tort Conflicts*, în J.A.R. Nafziger, S. Symeonides (eds.), *Law and Justice in a Multistate World. Essays in honor of Arthur T. von Mehren*, Ardsley New York, Transnational Publishers, 2002, p. 317 și 337.

⁴ Istoria „privată” a dreptului internațional este analizată și de A. Mills, *The Private History of International Law*, în *Journal of International and Comparative Law*, vol. 55/2006, pp. 1-50.

„Story”. Nu este avută în vedere curtoazia manifestabilă între instanțele de judecată (*comity of courts*) din diverse state-națiuni. Aceasta din urmă este, cel puțin pentru profesorul englez de drept constituțional Dicey, - sau poate să fie, sau poate are vocație să fie - expresia unui capriciu: acceptarea de către instanțele de judecată a aplicării legii străine unui raport juridic constituie o simplă opțiune căreia un judecător îi poate sau nu da curs (curtoazia *à la Dicey*, n.n.)⁵.

2. Savigny, post-Savigny și principiul țării de origine

Timpurile în care trăim ne conferă nouă, celor din Estul Sudului Global, măcar o șansă: aceea de a edifica o doctrină autentică în domeniile dreptului internațional, dreptului transnațional și conflictului de legi. Mai întâi însă, (i) se cade să înțelegem concepțiile propagate, de-a lungul timpului, de Vestul Nordului Global în domeniile menționate, și (ii) se cade să înțelegem că, preponderent ulterior celui de-al Doilea Război Mondial, dreptul internațional s-a transnaționalizat, cel puțin prin cooptarea subiectelor de drept privat ca subiecte de drept internațional, și (iii) se cade să înțelegem că așa-numita „tehnică a conflictului de legi” constituie un câmp metodologic de nepuizabilă dispută între internaționaliști, naționaliști și trans-naționaliști, și (iv) se cade să înțelegem că așa-numita „practică transnațională” a cuprins și dreptul afacerilor, dreptul familiei, dreptul proprietății intelectuale, dreptul penal⁶. Practic, niciun domeniu al vieții sociale de început de secol XXI nu poate neglija ideea de „transnațional”; sau o poate neglija, însă va fi inevitabilă căderea în irelevanță.

Odată efectuată familiarizarea cu aceste aspecte, sunt șanse să demarăm, fără a iniția și abordări internaționalist-frivole, demersul edificării propriei doctrine (doctrinei române, n.n.) în domeniile deja menționate. În orice caz, principiul recunoașterii reciproce este „spațiul” cvasi-federal intim în care exultă identitatea post-post-modernă a noțiunii de „curtoazie”. Este vorba despre identitatea de drept transnațional. Vom arăta, la momentul oportun, motivul pentru care noțiunea de „curtoazie” este analizabilă și ca o noțiune de drept transnațional. De altfel, chiar ideile regăsite mai jos conferă, sau au vocație de a conferi, sau speră să confere, substanță titlului acestui articol.

⁵ Pentru menționarea antipatiei lui Dicey față de teoria curtoaziei dintre națiuni (*comity of nations*), a se vedea H. E. Yntema, *The Historic Bases of Private International Law*, în *The American Journal of Comparative Law*, vol. 2, nr. 3/1953, pp. 297-317.

⁶ „Ce este dreptul transnațional?”, „Ce este activitatea transnațională?”, „Ce este o problemă juridică transnațională?” constituie câteva dintre întrebările care și-au găsit deja răspunsurile binemeritate. Pentru familiarizarea cu aceste răspunsuri, a se vedea D. E. Childress III, M. D. Ramsey, Ch. A. Whytock, *Transnational Law and Practice*, ed. a II-a, Wolters Kluwer, New York, 2021, p. xxxii-xxxiv. Acceptiunea noțiunii de „drept transnațional” este descifrabilă și din perspectiva evidențierii unor ipoteze contractuale transnaționale. Am efectuat acest demers în propriul articol *Dreptul transnațional și comerțul: posibilă introducere*, în *Revista Română de Drept al Afacerilor*, nr. 1/2021, pp. 71-99.

2.1. Epoca post-Savigny in Uniunea Europeană

Pentru europeni⁷, Tratatul de la Amsterdam⁸ semnifică momentul de început al epocii post-Savigny. Epoca în discuție se remarcă prin aducerea în discuție a unei necesități. Este vorba despre necesitatea extinderii preocupărilor conflictualiştilor (specialiştilor în conflicte de legi, n.n.). Extinderea implică aprofundarea cunoștințelor de drept cvasi-federal instituit de Uniunea Europeană. Ca efect al intrării în vigoare a Tratatului de la Amsterdam, Uniunea Europeană a început să se manifeste normativ în domeniul suplimentare. Domeniul conflictului de legi este unul dintre acestea. Concret: Uniunea Europeană a considerat că buna funcționare a pieței interne este indestructibil legată și de instituția conflictului de legi. Așa fiind, specialiștii în conflicte de legi din arealul Uniunii Europene au fost „condamnați” să înțeleagă cvasi-federalismul.

Pentru noi, cei educați juridic în epoca istorică a statelor-națiune detașate de ideea de federalism și cvasi-federalism, „condamnarea” este, îmi pare, severă; poate că este chiar dureroasă doctrinar. Susținem acest lucru, întrucât suntem nevoiți să derulăm eforturi reale și de substanță, pentru a înțelege „adâncurile” cvasi-federalismului. Acolo, în acele „adâncuri”, coabitează armonios-beligerant forța centripetă și forțele centrifuge inerente structurii de tip cvasi-federal întrucipate de Uniunea Europeană. Prin punerea în mișcare a tuturor acestor forțe, cvasi-federalismul de tip „Uniunea Europeană” conferă instituției conflictului de legi o autentică identitate de drept public (cvasi-federal, n.n.); cvasi-federalismul menționat chiar amplifică respectiva identitate. Înțelegerea particularităților acestor forțe centripetă și centrifuge este indisolubil legată de înțelegerea particularităților ideii de federalism; această din urmă idee inspiră, inevitabil, rațiunea de a fi a cvasi-federalismului. Reținem toate acestea, deși am

⁷ Pentru rațiunile de scriere ale acestui articol, înțelegem, prin cuvântul „europeni”, numai pe europenii din statele-națiune membre ale Uniunii Europene. Însă europeni sunt și cei din statele-națiune nemembre ale Uniunii Europene, dar „membre” geografic ale continentului Europa.

⁸ Acest izvor de drept internațional a fost semnat în data de 2 octombrie 1997 și a intrat în vigoare în data de 1 mai 1999. Prin Tratatul de la Amsterdam, și instituția conflictului de legi este instrumentalizată de instituțiile Uniunii Europene în scopul adoptării de măsuri necesare pentru buna funcționare a pieței interne. Cu privire la art. 81 din Tratatul privind funcționarea Uniunii Europene, denumit în continuare „TFUE”, a se vedea J. Basedow, *EU Private Law. Anatomy of a Growing Legal Order*, Intersentia, Cambridge – Antwerp-Chicago, 2021, p. 45-46. Convențiile internaționale, izvor de drept internațional potrivit articolului 38 litera (a) din Statutul Curții Internaționale de Justiție, denumit în continuare „Statutul CIJ”, nu sunt, ca principiu, și izvor de drept al Uniunii Europene. Sunt însă izvor de drept cvasi-federal o serie de convenții internaționale. Este vorba despre Tratatul privind Uniunea Europeană, denumit în continuare „TUE”, TFUE și convențiile internaționale încheiate de Uniunea Europeană în calitate de Parte Contractantă. În arealul izvoarelor de drept internațional din domeniul conflictului de legi, se manifestă organizația inter-guvernamentală denumită „Conferința de drept internațional privat de la Haga”, denumită în continuare „Conferința de la Haga”, al cărei Statut a fost modificat în luna aprilie 2007. Din acest moment, organizațiile regionale de integrare economică, inclusiv Uniunea Europeană, pot deveni Părți Contractante ale textelor de drept internațional redactate sub cupola Conferinței de la Haga. Pentru implicarea Uniunii Europene în domeniul conflictului de legi, a se vedea M. Bogdan, M. Pertegás Sender, *Concise Introduction to EU Private International Law*, ed. a IV-a, Europa Law Publishing, Amsterdam, 2019, p. 5-15.

fost avertizați: „într-o societate globală, nu există nici centru, nici periferie”⁹. Reformulăm, poate, temerar: într-o societate post-globală, centrul și periferiile există, însă se manifestă, cel puțin în primii 25 de ani ai secolului XXI, cu adevărat interșanjabil.

Pentru statele-națiune membre ale Uniunii Europene, instituția conflictului de legi are o identitate cel puțin duală. Există o identitate de drept public cvasi-federal, pe de o parte și există o identitate de drept public național, pe de altă parte. Înțelegerea coabitării dintre cele două identități nu se reduce la asimilarea banalei și auto-suficientei formulări „Dacă dreptul Uniunii Europene nu dispune altfel”. Legislațiile naționale care transpun directive constituie, în esența lucrurilor, tot drept al Uniunii Europene; iată un argument în lumina căruia considerăm că formularea menționată nu ajută, chiar deloc, la înțelegerea coabitării în discuție. Din perspectiva organizațiilor inter-guvernamentale, aceeași instituție a conflictului de legi are, neîndoielnic, o identitate de drept public numai internațional¹⁰ (inter-etatic, n.n.). Din perspectiva statelor-națiune, fie că sunt membre sau nemembre ale Uniunii Europene, identitatea de drept public a instituției conflictului de legi se manifestă în „spațiul” normativ al dreptului constituțional¹¹. În orice caz, cvasi-federalismul, astfel instituit de Uniunea Europeană, facilitează incidența efectelor libertăților de circulație, astfel rezervate persoanelor, mărfurilor, serviciilor și capitalurilor, asupra instituțiilor de drept privat. Nutrim speranța că același cvasi-federalism este compatibil, pe fond, și cu libertatea de circulație a ideilor. Mai sesizăm faptul că, în evocatul domeniu al conflictului de legi, structura cvasi-federală în discuție (Uniunea Europeană, n.n.) se manifestă plenar (holist, n.n.)¹².

⁹ A se vedea G. Teubner, *Constitutional Fragments: Societal Constitutionalism in Globalization*, traducere efectuată de Gareth Norbury, Oxford, Oxford University Press, 2012, p. 152.

¹⁰ Cu privire la rolul Conferinței de la Haga, a se vedea *supra*, nota de subsol nr. 7.

¹¹ În epoca istorică a statelor-națiune independente, s-a proclamat doctrinar, în mod clar, natura de drept constituțional a instituției conflictului de legi. A se vedea I. Radu, „Dreptul internațional privat transitoriu. Principiul actualității normelor de conflict”, Editura Universității „Regele Ferdinand I” din Cluj-Sibiu, 1943. În epoca istorică a statelor-națiune interdependente (în zilele noastre, n.n.), se proclamă doctrinar, este adevărat potrivit unor tradiții non-europene, identitatea de drept public a instituției conflictului de legi. A se vedea G. Shaffer, T. Halliday, *With, Within, and Beyond the State: The Promise and Limits of Transnational Legal Ordering*, în Peer Zumbansen (ed.), *The Oxford Handbook of Transnational Law*, Oxford University Press, 2021, p. 987-1005.

¹² Ideea de funcționare a pieței interne a energizat holismul marca „Uniunea Europeană”. Holismul semnifică și „spargerea” delimitării nete dintre dreptul public și dreptul privat. A se vedea J. Basedow, *supra cit.*, nota de subsol nr. 7, p. 153-162. Acest autor menționează practicarea holismului prin instrumente de drept al Uniunii Europene din domeniul dreptului familiei și dreptului succesoral. Formularea „practicarea holismului” trebuie înțeleasă în sensul că respectivele instrumente conțin prevederi de drept public și privat, pe de o parte, prevederi referitoare la competență, legea aplicabilă, recunoașterea și executarea silită a hotărârilor pronunțate în domeniile respective, pe de altă parte. Aneantizarea legislativă, fie și simptomatică, a delimitării nete în discuție, semnifică punerea în practică, la nivel sub-regional, de către Uniunea Europeană a ideii de drept transnațional. Acum aproape douăzeci de ani, a fost remarcată fragilizarea sus-menționatei distincții și în arealul dreptului internațional. A se vedea M. Reimann, *From the Law of Nations to Transnational Law: Why We Need a New Basic Course for the International Curriculum*, în *Pennsylvania State International Law Review*, vol. 22, nr. 3/2004, pp. 397-415.

Este un truism să mai susținem că instituția conflictului de legi este interconectată în considerarea instituției conflictului de jurisdicții, pe de o parte, că cele două instituții funcționează interconectat, pe de altă parte. Mai frust spus, în litigiile care implică autohtoni și alogeni, se pune problema stabilirii instanței de judecată care să soluționeze litigiul intervenit între autohtoni și alogeni, însă se pune și problema stabilirii legii aplicabile fondului propriu-zis al litigiului. Ulterior pronunțării hotărârii judecătorești, se pune și problema recunoașterii, respectiv a executării silite a respectivei hotărâri. În treacăt amintit, acest tip de litigiu nu este un litigiu inter-național (inter-etatic, n.n.), ci un litigiu care implică străini (un litigiu cu străini, n.n.); este vorba despre străini prin raportare la o ordine juridică dată (autohtonă, n.n.). Cvasi-federația Uniunea Europeană a valorificat interconectarea ca atare în modalitatea exersării holismului legislativ¹³ la care m-am referit deja. Organizația regională (subregională, n.n.) de integrare economică în discuție exersează holismul prin punerea în practică a ideii de instrumentalizare a instituțiilor juridice.

Este vorba despre instituțiile juridice care, potrivit articolului 81 alin. (2) din TFUE, sunt considerate necesare (de către Uniunea Europeană, n.n.) pentru buna funcționare a pieței interne. Simpla lecturare a acestei prevederi relevă că instituțiile conflictului de legi și conflictului de jurisdicții sunt două dintre instituțiile juridice prin care, grație sau din cauza instrumentalizării, se guvernează în Uniunea Europeană. Poate vom avea ocazia să dezvoltăm doctrinar chestiunea inter-conectivității dintre guvernarea politică și guvernanta economică; ne pare util acest demers dacă avem în vedere că inter-conectivitatea se manifestă și în cadrul Uniunii Europene. Deocamdată, doar semnalăm faptul că, prin „arta” fragmentării arealului normativ, instituția conflictului de legi și-a devoalat, în perioada de avânt a neoliberalismului, influențele asupra noțiunii de „guvernanta globală”¹⁴.

Digresiune succintă: am fost obișnuiți cu ideea potrivit căreia respectivele instituții juridice aparțin, prin denumire, dreptului internațional¹⁵ și privat. Am

¹³ Cu privire la modalitatea de practicare a holismului legislativ de către Uniunea Europeană, a se vedea *supra.*, nota de subsol nr. 11.

¹⁴ A se vedea H. Muir Watt, *The Global Governance Implications of Private International Law*, în P. Zumbansen, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 10, pp. 893-909. Prin valorificarea autorului M. Walzer, *Liberalism and the Art of Separation*, în *Political Theory*, vol. 2, nr. 3(1984), p. 315-330, autoarea menționează și următorul aspect: instituția conflictului de legi în versiune liberală generează „fragmentarea spațiilor reglementatoare (...)”. Mecanismele de fragmentare au cuprins, cel puțin în ultimii treizeci de ani, și dreptul internațional ca atare. Reputatul profesor Martti Koskenniemi deplânge fragmentarea dreptului internațional în *Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law, Report of the Study Group of the International Law Commission*, documentul nr. A/CN.4/L.682 din 13 aprilie 2006, sesiunea 58, Geneva, 1 mai - 9 iunie și 3 iulie - 11 august 2006. Raportul este disponibil și la adresa <https://digitallibrary.un.org>

¹⁵ Reputați autori susțin că termenul „internațional” din denumirea „drept internațional privat” este susceptibil de inducere în eroare. A se vedea M. Bogdan, M. Pertegás Sender, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 7, p. 2. Însă același termen din aceeași denumire, susțin aceiași autori, nu se referă la izvoarele acestei „ramuri” de drept. Așadar, nu ar mai fi în joc inducerea în eroare, întrucât termenul „internațional” se referă la natura raporturilor juridice; aceste raporturi juridice sunt

fost obișnuiți să credem că apartenența în discuție există și subzistă chiar dacă instituțiile conflictului de legi și conflictului de jurisdicții sunt guvernate, preponderent, în zilele noastre, de reglementări naționale; în ipoteza statelor membre ale Uniunii Europene, respectivele instituții sunt guvernate, cu prioritate, de reglementări cvasi-federale¹⁶. Până la modificarea, de altfel puțin probabilă și iluzorie, a art. 38 din Statutul CIJ¹⁷, propunem să fim cuminți doctrinar și didactic. Așa fiind, este recomandabil să nu mai utilizăm noțiunea de „internațional” mai ales atunci când nu avem temeuri normative să procedăm astfel.

internaționale, întrucât au legătură cu mai mult de teritoriul unui singur stat-națiune. Însă omit susmenționații autori măcar un aspect. Raporturile de drept privat care au legătură cu mai mult de un singur stat-națiune sunt inter-naționale, din perspectiva naturii izvorului (naturii internaționale/inter-etice, n.n.) care le reglementează pe fond sau cvasi-fond. De exemplu Principiile UNIDROIT privind contractele comerciale internaționale (2016), denumite în continuare „Principiile UNIDROIT(2016)”, constituie un instrument internațional „lichid” (*soft law*, n.n.). Acest instrument sugerează, fie și printr-un raționament *per à contrario*, că un contract este internațional atunci când are legătură cu mai mult de un singur stat. Se procedează la această tehnică de drept internațional, întrucât, logic, suntem în domeniul dreptului internațional (inter-etatic, n.n.). Respectiva tehnică, fie și de sugestie de uniformizare „lichidă”, este specifică, logic, numai dreptului internațional, iar nu și sistemului de drept cvasi-federal al Uniunii Europene sau sistemelor de drept național. Tehnica de uniformizate a dreptului internațional, de altfel utilizabilă și în domeniul conflictului de legi de Conferința de drept internațional privat de la Haga, poate eșua. Grație sau din cauza eșecului uniformizării efectuate prin izvoarele de drept internațional, se re-activează resorturile de drept național din arealul conflictului de legi. Regimurile de drept uniform (internațional), drept național și cvasi-federal din domeniul conflictului de legi nu se confundă. Am mai menționat acest aspect în propria lucrare *Curs de drept internațional cu privire numai asupra comerțului*, editura CH Beck, București, 2019, p. 3-6.

¹⁶ Faptul că instituțiile conflictului de legi și conflictului de jurisdicții sunt interconectate nu înseamnă că și acesta din urmă gravitează în jurul normelor de legătură (normelor terțiare, n.n.). Normele terțiare constituie un veritabil instrument utilizat numai în considerarea noțiunii de „conflict de legi”. Conflictul de jurisdicții se „soluționează” prin aplicarea normelor de drept procesual civil de sorginte națională, sau cvasi-federală (în ipoteza Uniunii Europene, n.n.), sau internațională. Cu privire la normele de procedură aplicate de instanțele române de judecată în litigiile cu străinii, a se vedea propria lucrare *Teoria conflictului de legi civile*, Editura Universul Juridic, București, 2020, pp. 36-59. Într-adevăr, în materie de procedură, nu se operează cu norme de conflict care *indică* aplicarea legii străine. Se operează cu norme de procedură care *stabilesc* legea procedurală aplicabilă în litigiile dintre alojeni și străini. A se vedea și M. Bogdan, M. Pertegás Sender, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 7, pp. 5-15. Cu privire la noțiunea de „norme terțiare” (în care sunt incluse și normele de legătură sau normele de conflict sau normele conflictuale, n.n.), a se vedea R. Michaels, *Tertiary Rules*, în N. Krisch (ed.), *Entangled Legalities beyond the State*, Cambridge University Press, Global Law Series, 2022, p. 424-448.

¹⁷ Articolul 38 din Statul CIJ nu menționează dreptul național ca izvor al dreptului internațional. A se vedea *supra.*, nota de subsol nr. 6. Cel puțin în acest moment, manifestăm rezerve față de eventuala modificare a Statutului CIJ, în sensul includerii sistemelor de drept național în categoria „izvoare de drept internațional”. În fața CIJ, sistemele de drept național constituie elemente de fapt. În zilele noastre, s-a sugerat caracterul artificial al distincției dintre elemente de fapt și elemente drept. A se vedea R. Michaels, *EU Law as Private International Law? Reconceptualizing the Country-of-Origin Principle as Vested-Rights Theory*, în *Journal of Private International Law*, vol. 2, nr. 2/2006, pp. 195-242. Dacă sugestia menționată va fi transpusă în realitate, CIJ va trebui să aplice, în litigiile de drept internațional (inter-etatic, n.n.), și legislații naționale. Iată un subiect de analiză doctrinară pentru internaționaliști! Să fie și un subiect de anxietate doctrinară?

Să dăm curs acestei recomandări în pofida unui internaționalism romantic, pe alocuri frivol, care poate ne animă! Pe noi, doctrinarii din Uniunea Europeană, ne ajută să fim astfel (cuminiți doctrinar și didactic, n.n.) re-lecturarea, chiar și superficială, a articolului 81(2) litera (c) din TFUE. Acest din urmă text nu avea cum să utilizeze noțiunea de „drept *internațional privat*”. Susținem acest lucru, întrucât ordinea juridică inter-națională (inter-etatică, n.n.) este distinctă de ordinea juridică cvasi-federală instituită de Uniunea Europeană. Prin tratatele (izvoare de drept internațional, n.n.) constitutive ale acestei organizații sub-regionale de integrare, ordinea juridică a Uniunii Europene s-a născut ca ordine juridică internațională. Însă, odată instituită, respectiva ordine juridică a devenit distinctă, s-a manifestat distinct, se manifestă distinct și se va manifesta distinct de ordinea juridică internațională însăși.

Distincția menționată a fost proclamată, în mod neechivoc, de Curtea de Justiție a Uniunii Europene, în ultra-cunoscuta speță *van Gend en Loos v. Administratie der Belastingen* soluționată în data de 5 februarie 1963. Aceeași soluție jurisprudențială a mai consacrat și efectul orizontal direct al dreptului primar al Uniunii Europene. Grație sau din cauza acestui efect, a operat „transformarea obligațiilor de drept internațional public dintre statele membre și dintre statele membre și Uniune în obligații care produc efecte directe, în primul rând, între actorii privați și state și, în al doilea rând, între actorii privați”¹⁸. Reținem, pentru moment, că, și prin această transformare, s-a diluat distincția dintre dreptul internațional și dreptul intern al statelor membre, pe de o parte, dintre dreptul public al Uniunii Europene, respectiv al statelor membre, și dreptul privat al acestora din urmă, respectiv al Uniunii Europene însăși, pe de altă parte. Diluarea în discuție constituie expresia exersării dreptului transnațional de către această organizație sub-regională de integrare. Este vorba despre exersarea dreptului transnațional în versiune, logic, sub-regională.

Însă există drept transnațional și *dincolo de* Uniunea Europeană, mai precis în primul rând *dincolo de* această structură cvasi-federală. Iată de ce, pentru înțelegerea dreptului transnațional în versiune sub-regională, este necesară înțelegerea dreptului transnațional ca atare. Concret: este necesară înțelegerea dreptului transnațional în versiunea sa originală, să o denumesc, „versiune generală”. Versiunea generală poate fi transpusă conceptual-simandicos sub cupola denumirii „Teoria dreptului transnațional”.

În fine, s-a considerat că idilica idee de valori universale¹⁹ este mai puțin compatibilă cu pragmatica idee de punere în funcțiune a pieței interne. Este în

¹⁸ A se vedea J. Basedow, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 7, p. 186-187.

¹⁹ Conceptul de „conflict de legi” nu se grefează pe ideea unor valori universale în accepțiunea de valori substanțiale de fond. Conceptul menționat operează, mai degrabă, cu meta-valori (reactivitate și tehnică, n.n.). În plus, același obiect implică ideea de valori întrupate în matricea unei premise normative fundamentale a oricărui mecanism de stabilire a legii aplicabile. Premisa în discuție are în vedere evitarea ajungerii, prin punerea în mișcare a respectivului mecanism, la rezultate incorecte (idee *à la* Savigny). A se vedea R. Michaels, *Private international law and the question of universal values* și M. Reimann, *Are there universal values in choice of law rules? Should there be any?*, în F. Ferrari, D. P. Fernández Arroyo (eds.), *Private International Law. Contemporary*

afara oricărei discuții faptul că, prin intrarea în vigoare a Tratatului de la Amsterdam, Uniunea Europeană a așezat normativ instituția conflictului de legi în intimitatea pieței interne. Excluză respectiva așezare normativă calificarea instituției conflictului de legi ca etică a reactivității? Cel puțin în lumina unor cercetări recente, calificarea instituției conflictului de legi ca etică a reactivității²⁰ începe să-și devoaleze parcursul. Din considerente de spațiu, dezvoltarea acestui subiect nu constituie acum un obiect de preocupare doctrinară. Însă reținem că reactivitatea implică, în calitate de meta-valoare a instituției conflictului de legi, gestionarea ne-mecanică a interacțiunilor dintre ordinea juridică autohtonă și ordinea juridică străină; aceasta implică și asimilarea ideii potrivit căreia aplicarea normelor terțiare (normelor de legătură sau normelor de conflict sau normelor conflictuale, n.n.) nu este mecanică²¹.

2.2. Principii țării de origine și conflictul de legi

Necesitatea extinderii preocupărilor specialiștilor în conflicte de legi la aspectele sus-menționate a fost evidențiată doctrinar cu diverse ocazii. Una dintre

Challenges and Continuing Relevance, Edward Elgar Publishing, Elgar Monographs in Private International Law, Cheltenham (UK)- Northampton (MA, USA), 2019, pp. 148-177 și pp. 178-194. Trans-naționalitatea dreptului internațional este facilitată de „procesul de adaptare – un mijloc extralegal sau meta-juridic”, de aplicare a legii. S-a sugerat că, prin trans-naționalitatea sa (dobândită, n.n.), dreptul internațional „gustă” din mult visatul universal. Așa se explică de ce universalitatea chestiunilor omenești poate fi cuprinsă de dreptul internațional grație sau din cauza demersului de expandare obligatorie a domeniului său de aplicare. Consecința expandării domeniului menționat, astfel generată de situațiile de fapt transnaționale, își găsește identitatea metodologică în conținutul noțiunii de „drept transnațional” à la Jessup. A se vedea Ph. C. Jessup, *Drept transnațional* (traducere efectuată de R. B. Bobei), Editura Universul Juridic, București, 2020, p. 15-16. Am arătat deja că noțiunea de „drept transnațional” nu are ca genitore pe Philip C. Jessup. A se vedea propriile articole *Abordare preliminară asupra înțelesului ale noțiunii de „drept transnațional”, în Revista Română de Drept Internațional*, nr. 2/2020, pp. 7-45, precum și *Spații transnaționale trecute și prezente*, în *Dreptul* nr. 3/2022, pp. 27-48.

²⁰ Pentru evaluarea instituției conflictului de legi ca etică a reactivității în considerarea aplicării dreptului străin, a se vedea R. Michaels, *Private International Law as an Ethics of Responsibility*, în V. Ruiz Abou-Nigm, M. B. Noodt Taquela (eds.), *Diversity and Intergration in Private International Law*, Edinburgh University Press, 2019, pp. 23-26.

²¹ Meta-valorile „reactivitate” și „tehnică” suplinesc neîmplinirile generate de eșecul doctrinar al identificării de valori universale ca fundament al instituției conflictului de legi. A se vedea R. Michaels, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 18, pp. 148-177. În SUA, așa-numita „formulă mecanică a conflictului de legi” a fost supusă la grea încercare prin celebrul litigiu *Babcock v. Jackson* (1963). Soluția jurisprudencială evocată a constituit un afront la adresa metodologiei tradiționale (savigniene, n.n.) de soluționare a legii aplicabile. În lumina metodei savigniene, de altfel denumite și „metodologia multilaterală” de stabilire a legii aplicabile, orice demers de stabilire a legii aplicabile se grefează pe un singur punct de legătură identificat în considerarea proximității geografice dintre raportul juridic și legea aplicabilă. În sus-menționatul litigiu, Curtea de Apel din New York a aplicat legea statului New York, iar nu legea provinciei Ontario (Canada) pe teritoriul căreia a avut loc un accident de mașină. Pentru analiza metodei tradiționale (savigniene, n.n.) de stabilire a legii aplicabile, respectiv pentru menționarea litigiului *Babcock v. Jackson* (1963), care a determinat așa-numita „revoluție” nord-americană în domeniul conflictului de legi, a se vedea G. Cuniberti, *Conflict of Laws. A Comparative Approach. Text and Cases*, Edward Elgar, Cheltenham (UK)-Northampton, MA (USA), 2022, p. 2-14.

ocazii a prilejuit-o evidențierea discretei comuniuni dintre dreptul internațional și instituția conflictului de legi²². Această comuniune este, cel puțin pentru mentalul doctrinar anglo-saxon, originară. Într-adevăr, dreptul internațional și instituția conflictului de legi din domeniul maritim și comercial constituiau elementele constitutive ale legii națiunilor²³. Așa fiind, comuniunea inevitabilă dintre dreptul internațional și instituția conflictului de legi este, cel puțin pentru mentalul doctrinar ne-anglo-saxon, originală sau considerată originală. O altă ocazie a fost furnizată de o serie de mișcări sociale din Europa. Este vorba despre protestele declanșate de beneficiarii ne-polonezi împotriva mitului cunoscut sub denumirea „instalatorul polonez”. Re-denumesc mitul sub titulatura „prestatorul de servicii din Estul Global”, iar pe beneficiari îi denumesc „beneficiarii din Vestul Global” ai activității de prestări de servicii.

Mișcările sociale avute în vedere au fost impulsionate de procesul de redactare a textului Directivei 2006/123/EC din 12 decembrie 2006 cu privire la serviciile din piața internă, denumită în continuare „Directiva Bolkestein”²⁴. În cadrul acestui proces, articolul 16 din Directiva Bolkestein avea, la un moment dat, denumirea marginală „Principiul țării de origine” (*country of origin principle*). Nesilentioșii protestatari, preponderent olandezi și francezi, au susținut, fie și indirect, că prin mecanismul eventualei reglementări a principiului „țării de origine” (principiul aplicării legislației numai din țara de origine a instalatorului, n.n.) se limitează, chiar se anihilează, aplicarea legislației care ar fi fost incidentă prin efectul recurgerii la tradiționala sau clasică instituție a conflictului de legi²⁵. Legislația în discuție ar fi putut să fie chiar legislația (olandeză, franceză etc.) din țara de destinație (Olanda, Franța, n.n.) a prestării propriu-zise de servicii.

²² A se vedea, de exemplu, propriul articol *No More Social Distance between International Law and Conflict of Laws*, în *Yearbook of Private International Law*, vol. XXII, 2022, pp. 35-63.

²³ Jeremy Bentham considera că noțiunea „lege a națiunilor” nu era lipsită de obiecțiuni, întrucât conținutul propriu-zis al acesteia era contradictoriu. Era astfel, întrucât sub cupola legii națiunilor sălășluiau (i) dreptul natural (pentru Bentham, dreptul natural nu era deloc drept), și (ii) instituția conflictului de legi în domeniul dreptului maritim și comercial, și (iii) tranzacțiile bilaterale dintre suverani (dreptul inter-național). A se vedea H. J. Berman, *World Law*, în *Fordham International Law Journal*, vol. 18, nr. 5, 1994, p. 1617-1622. Cu privire la terminologia „drept internațional”, a se vedea *infra*, nota de subsol nr. 68. O serie de autori sesizează faptul că, în zilele noastre, temele subsumabile instituției conflictului de legi au devenit componente ale dreptului intern, iar regulile de drept internațional se manifestă în domeniul drepturilor omului. A se vedea D. F. Vagts, W. S. Dodge, H. L. Buxbaum, H. H. Koh, *Transnational Business Problems*, ed. a VI-a, West Academic, 2019, pp. 63-68.

²⁴ JO L 376 din 27 decembrie 2006, intrată în vigoare în data de 28 decembrie 2006, cu dată limită de implementare la 28 decembrie 2009.

²⁵ Aplicarea principiului țării de origine (*country of origin principle*) înlătura de la aplicare legi care puteau fi alte legi decât legea din țara de origine, pe de o parte, alte legi eventual incidente prin aplicarea tradiționalei versiuni a instituției conflictului de legi, pe de altă parte; putem avea în vedere, de exemplu, legea locului producerii prejudiciului sau legea reședinței obișnuite a consumatorului sau legea pieței afectate etc. A se vedea R. Michaels, *supra cit.*, nota de subsol nr. 16, p. 195-242. Acest autor chiar citează una din versiunile articolului 16 alin. (1) și (2) din Directiva Bolkestein.

Concret: ca o consecință a guvernării activității prestatorului de servicii din Estul Global, indiferent de locul geografic de desfășurare a activității de prestare de servicii²⁶, numai de legislația din țara de origine, s-ar fi creat, potrivit mesajului propagat de protestatari, dezavantaje pentru prestatorul de servicii din Vestul Global. Dezavantajul ar fi fost acompaniat, logic, pe aceeași piață internă a prestării de servicii, de o serie de diverse avantaje, inclusiv de ordin economic-legislativ. Poate la fel de concret: prestatorul de servicii din Estul Global s-ar fi bucurat de o legislație prezumtiv mai laxă decât legislația din Vestul Global pe al cărui „teritoriu” și-ar fi desfășurat activitatea de prestare de servicii. Grație prețurilor (prezumtiv mai mici, n.n.) practicate, în Vestul Global, de prestatorul de servicii din Estul Global, acesta din urmă ar fi câștigat competiția economică cu prestatorul de servicii (servicii prezumtiv mai scumpe, n.n.) din Vestul Global. Victoria s-ar fi produs chiar pe teritoriile statelor-națiune din Vestul Global. Această prezumtivă victorie secătua rezervele de emoționalitate pozitivă a celor din același Vest Global; mișcările de protest constituie expresia instinctului de apărare a acestui rezervor.

Mesajul propagat de mișcările sociale în discuție a fost acompaniat de un silențios și înțelept „protest”. Am în vedere demersul doctrinar („protestul”) inițiat în sensul re-conceptualizării principiului țării de origine în matricea teoriei drepturilor câștigate. Cu alte cuvinte, aplicarea numai a legii din țara de origine, prin nesocotirea rezultatelor la care s-ar fi ajuns grație incidenței clasicei versiuni a conflictului de legi, constituia un prilej pentru valorificarea virtuților (eventualelor virtuți, n.n.) ale teoriei drepturilor câștigate. Am scris și „eventualelor virtuți”, întrucât, pentru conflictualiștii Dicey și Beale, teoria în discuție este „incompatibilă cu realitățile unei lumi în care se prezumă faptul că legislația semnifică puterea (*prerogative*, n.n.) exclusiv națională (*naționale*, n.n.)”²⁷. În lumina sus-menționatului *sui generis* protest, s-au avansat o serie de idei pe care le redau, în deplină coroborare, cu propriile idei. Iată tabloul nelimitativ al ideilor în discuție:

(i) Re-conceptualizarea principiului țării de origine a scos la lumină, din nou, teoria drepturilor câștigate (*vested rights theory*)²⁸; și (ii) teoria menționată a fost utilizată, cu succes se pare, anterior etapei istorice care a consemnat nașterea și ascensiunea statelor-națiune pe firmamentul realităților geo-politice - în etapa istorică a statelor-națiune independente, suveranitatea acestora se întemeia, în primul rând, pe ideea de teritorialitate intangibilă; și (iii) piața internă, astfel instituită de Uniunea Europeană, a „înghițit” teritoriile statelor membre ale acestei entități cvasi-federale; și (iv) statele membre au rămas independente din punctul de vedere al suveranității teritoriale, însă au devenit interdependente economic sub o cupolă normativă cvasi-centralizată; și (v) motorul acestui tip de

²⁶ Este vorba despre orice loc localizabil geografic pe piața internă a Uniunii Europene.

²⁷ Formularea îi aparține reputatului autor H. E. Yntema, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 4, pp. 297-317.

²⁸ În propria lucrare, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 15, pp. 301-314, am recomandat trecerea în revistă a istoricului teoriei efectelor extrateritoriale ale drepturilor câștigate într-o ordine juridică străină.

interdependență economică l-a constituit și îl constituie piața internă instituită de Uniunea Europeană; și (vi) piața internă însăși a devenit resortul instrumentalizării conceptelor juridice în versiune cvasi-federală; am arătat deja faptul că instituția conflictului de legi a devenit, prin efectul intrării în vigoare a Tratatului de la Amsterdam, obiect al instrumentalizării normative; și (vii) interdependența economică în discuție a diluat suveranitatea teritorială a statelor-națiune membre ale Uniunii Europene; și (viii) actualmente, diluarea care are loc este evolutivă ca natură, în pofida faptului că Uniunea Europeană este o uniune a popoarelor statelor-națiune membre ale acesteia²⁹.

Uniunea Europeană nu este legal și formal o uniune a statelor membre. De aceea, este un impediment legal și formal de a califica această organizație sub-regională de integrare ca fiind o federație. Îmi pare că, cel puțin din anul 2020, Uniunea Europeană exersează emanciparea față de constrângerile impedimentului evocat, pe de o parte, intenționează să devină, în fapt și neformal, o federație, pe de altă parte. Rămâne de văzut în ce măsură acest exercițiu va influența instituția conflictului de legi, dreptul internațional și dreptul trans-național.

Cu ocazia re-conceptualizării principiului țării de origine în osatura teoriei drepturilor câștigate, același autor³⁰ a sesizat neliniștile doctrinare ale specialiștilor din domeniul conflictului de legi. O serie dintre aceștia și-au pus problema dacă reglementarea principiului țării de origine în conținutul Directivei Bolkestein ar fi însemnat, cel puțin pe piața internă a Uniunii Europene, apusul instituției conflictului de legi³¹. Care este fundalul acestor neliniști și al acestei din urmă eventuale concluzii? Principiul țării de origine nu are identitatea unei norme terțiare³², întrucât nu desemnează, potrivit regulilor tradiționale din domeniul conflictului de legi, legea aplicabilă activității desfășurate de prestatorul de servicii din Estul Global în Vestul Global. Același principiu „se comportă” însă,

²⁹ În Uniunea Europeană, scopul integrării este uniunea popoarelor statelor-națiune membre ale acestei structuri cvasi-federale; nu este vorba despre uniunea statelor-națiune membre ale Uniunii Europene însăși. A se vedea J. Basedow, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 7, p. 2-4.

³⁰ Pentru analiza „în oglindă” a principiului țării de origine și a teoriei drepturilor câștigate, a se vedea R. Michaels, *supra. cit.*, nota de subsol, nr. 16, pp. 195-242.

³¹ S-a mai evocat, printr-o ingenuă interogație, un astfel de apus și în considerarea realităților ivite *dincolo de Uniunea Europeană*. A se vedea H. Berman, *Is Conflict of Laws becoming Passé? An Historical Response*, în H.-E. Rasmussen-Bonne, R. Freer, W. Luke, W. Weitnauer (eds.), *Balancing of Interests: Liber Amicorum Peter Hay zum 70. Geburtstag, Recht und Wirtschaft GmbH, Frankfurt am Main*, 2005, pp. 43-48. Se poate susține și o altă optică. În ipoteza instituirii principiului țării de origine (*country of origin principle*) în domeniul prestării de servicii, s-ar fi uniformizat *sui generis*, pe piața internă a Uniunii Europene, regimul juridic al prestării de servicii din perspectiva legii aplicabile prestării de servicii ca atare. Formularea „s-ar fi uniformizat *sui generis*” se înțelege, în sensul că se ajunge, *întotdeauna*, în domeniul evocat, la aplicarea legislației țării de origine. Or, „de la Savigny încoace, a devenit uzual să evaluăm demersul de a ajunge la soluții uniforme ca fiind scopul fundamental al conflictului de legi”. Cu privire la concepția lui Savigny, a se vedea E. Rabel, *The Conflict of Laws: A Comparative Study. Volume One. Introduction: Family Law*, Chicago, Callaghan & Company, 1945, pp. 87-88.

³² Cu privire la noțiunea de „norme terțiare”, a se vedea R. Michaels, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 15, pp. 424-448.

funcționează întocmai ca o normă terțiară, emancipată de particularitățile aplicării normelor de legătură fie bilaterale, fie unilaterale³³; acestea din urmă sunt veritabile concepte ale tradiționalei sau clasice instituții a conflictului de legi. Așa fiind, se credea că, prin reglementarea principiului țării de origine în conținutul Directivei Bolkestein, urmează să aibă loc înlocuirea punctelor de contact utilizate de principiul proximității. Tradiționala concepție din domeniul conflictului de legi este îmbibată de clamatele virtuți ale principiului proximității.

Înlocuitorul în discuție este punctul de contact denumit „țara de origine”³⁴. Acest punct de contact este utilizat, logic, de regula țării de origine sau de regula aplicării numai a legislației din țara de origine. Același non-tradițional punct de legătură i-a emoționat, poate negativ, pe conflictualiști. În lumina acestui posibil negativ fond emoțional, s-a considerat că sistemul tradițional al conflictului de legi putea fi înlocuit, cel puțin în Uniunea Europeană, cu un non-tradițional și *sui generis* sistem al conflictului de legi. Non-tradiția se întemeia pe regula sau principiul țării de origine. Întrucât acesta din urmă nu avea și nu are identitatea unei norme terțiare, curentul doctrinar tradițional considera că dispărea o „disciplină”³⁵ veche de secole. Conceptul de „normă terțiară” (normă de legătură sau normă de conflict, n.n.) este de esența rațiunii de a fi a instituției conflictului de legi. Or, dispariția „disciplinei”³⁶ în discuție dobânda substanță, întrucât (i) era incidentă înlocuirea conceptului de „normă terțiară” cu principiul țării de origine care facilita aplicarea numai a legislației din țara de origine, și (ii) acest din urmă principiu funcționa în cu totul alt registru decât registrul specific normei terțiare.

³³ Pentru evidențierea normelor terțiare bilaterale în cadrul Uniunii Europene, inclusiv pentru analiza bilateralizării normelor terțiare unilaterale, a se vedea J. Basedow, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 7, pp. 695-707. Unilateralismul și multilateralismul constituie versiuni ale așa-numitei „metode de selectare” a legii aplicabile. Pentru analiza metodelor de selectare a legii aplicabile de către glosatori și post-glosatori, a se vedea Giesela Rühl, *Methods and Approaches in Choice of Law: An Economic Perspective*, în *Berkeley Journal of International Law*, vol. 24(2006), nr. 3, p. 801 și 831.

³⁴ Cu privire la categoriile de conflicte dintre principiul țării de origine (*country of origin principle*) și sistemul tradițional de soluționare a conflictului de legi, a se vedea R. Michaels, *supra. cit.*, nota de subsol, nr. 16, pp. 195-242.

³⁵ Prin „conflict de legi”, înțelegem tehnica de soluționare propriu-zisă a oricărui conflict de legi. Am „privit” conflictul de legi ca tehnică în propria lucrare, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 15, p. 93-337.

³⁶ Am mai fost obișnuiți și încă mai suntem obișnuiți cu ideea potrivit căreia „disciplina” în discuție este complexă. Este calificată astfel, întrucât, în lumina noțiunii de „drept internațional privat”, se operează cu norme terțiare, norme de procedură, norme de drept substanțiale referitoare la recunoașterea și executarea hotărârilor judecătorești străine, norme de drept substanțial referitoare la cetățenie, imigrație. A se vedea M. Bogdan, M. Pertegás Sender, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 7, p. 2.-4. Manifest rezerve față de acest „renascentism” inspirator de superficialitate doctrinară. Recunosc, de altfel, stilul „A. Lainé” care, în mod paradoxal, nu poate fi subsumat superficialității în analiza conflictului de legi. Cu toate acestea, în Franța secolului al XIX-lea, profesorul Armand Lainé includea în definiția așa-numitului „drept internațional privat” instituțiile juridice pe care le preda în cadrul cursurilor sale. Înduioșătoare această metodă de conceptualizare științifico-didactică! Remarca sus-menționatul „renascentism” și reputatul profesor ieșean, A. Juvara, *Curs de drept internațional privat (Conflictele de legi)*, Tipografia și Legătoria Penitenciarului „Văcărești”, București, 1934, astfel citat în propria lucrare, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 14, pp. 52-54.

Cel puțin un autor³⁷ a susținut că etapa post-națională, astfel construită în Europa și de cvasi-federația Uniunea Europeană implică, se pare inevitabil, diluarea suveranității statelor membre ale acestei structuri. Acest aspect nu ar fi semnat faptul că, în Uniunea Europeană, instituția conflictului de legi ar fi dispărut prin reglementarea, în conținutul Directivei Bolkestein, a principiului țării de origine. Ar fi fost vorba despre primenirea instituției conflictului de legi. Primenirea era necesară în considerarea etapei post-naționale construite de Uniunea Europeană.

Instituția conflictului de legi, așa cum am aprofundat-o noi, la sfârșit de secol XX, resimțea acut și efervescent identitățile naționale ale statelor-națiune independente și emitente de legi care intrau în conflict. Or, astăzi, cel puțin la început de secol XXI, independența în discuție este acompaniată (iar nu înlocuită, n.n.) de inter-dependențe plurale și diverse. Toate aceste inter-dependențe constituie gemenii unei etape post-naționale, în care statele-națiune, cu identitate trans-națională dobândită sau conferită grație, respectiv din cauza interdependențelor, asistă la „aruncarea” în desuetudine a tradiționalei instituții a conflictului de legi. Post-naționalul, care nu exclude naționalul, implică, inevitabil, construcția unei instituții a conflictului de legi în intimitatea dreptului internațional însuși sau/și a dreptului federal sau cvasi-federal (ipoteza Uniunii Europene, n.n.). În această din urmă ipoteză, construcția instituției conflictului de legi se grezează pe mecanismul recurgerii la supremația pieței interne față de suveranitatea statele-națiune membre ale structurii cvasi-federale în discuție. Nu mai este niciun secret pentru nimeni faptul că piața internă a „înghițit” teritoriile statelor-națiune membre ale Uniunii Europene, pe de o parte, a restricționat suveranitatea respectivelor state-națiune, pe de altă parte.

Or, restricționarea suveranității teritoriale a statelor membre facilita re-conceptualizarea principiului țării de origine în „hainele” teoriei drepturilor câștigate. Mai franc spus: restricționarea în discuție constituia premisa revigorării teoriei drepturilor câștigate. De sorginte timpuriu-liberală (secolul al XIX-lea), această teorie nu mai avea niciun impediment pentru a se manifesta pe o piață internă trans-teritorială și trans-teritorializată. Impedimentul ar fi constat în manifestarea de către statele-națiune a suveranității „nelichide”, adică „solide” (ferme, n.n.). Coabitează puțin, chiar deloc, teoria drepturilor câștigate cu ideea de suveranitate „solidă” a statelor-națiune. Iată de ce natura „lichidă” a suveranității statelor-națiune membre ale Uniunii Europene facilitează repunerea în circulație a teoriei drepturilor câștigate! Iată de ce acest *sui generis* punct de legătură „țara de origine” facilitează, pe o piață internă care lichiefiază suveranitatea teritorială a statelor-națiune, re-conceptualizarea principiului țării de origine în intimitatea conceptuală a teoriei drepturilor câștigate.

Poate că și protestele zgomotoase din străzile Franței și Olandei au determinat Comisia Europeană să-și schimbe, cel puțin în ceea ce privește Directiva Bolkestein, optica legislativă. În concret, s-a optat pentru reformularea denumirii marginale și a conținutului art. 16 din viitoarea, acum actuala,

³⁷ A se vedea R. Michaels, *supra. cit.*, nota de subsol, nr. 16, pp. 195-242.

Directivă Bolkestein. Așa fiind, denumirea marginală în discuție a fost schimbată din „Principiul țării de origine”³⁸ în „Libertatea de prestare de servicii”. Formularea actuală a articolului 16(1) din Directiva Bolkestein este următoarea: „Statele membre respectă dreptul prestatorilor de servicii de a furniza servicii în alt stat membru decât în statul membru în care s-au îndeplinit formalitățile de înființare.” Textul legal tocmai citat ne relevă și revelează cel puțin un aspect. Prestarea ca atare de servicii de către instalatorul din Estul Global în Vestul Global nu mai aduce în atenția noastră chestiunea eventualei asemuiri a principiului țării de origine cu o normă terțiară, dacă poate fi efectuată această asemuire fie și în considerarea unei versiuni *sui generis* de normă terțiară. În orice caz, principiul țării de origine este asemuit așa-numitului corectiv ‘*escape clause*’ (în limba engleză), respectiv „*la clause d’exception*” (în limba franceză). Reținem că acest corectiv este utilizat în situații concrete, particulare, iar nu cu titlu de regulă terțiară de sine stătătoare³⁹.

Observăm că prestarea de servicii nu constituie sau nu mai constituie sau nu constituie exclusiv, cel puțin în Uniunea Europeană, o chestiune potențial-subsumabilă dezbaterilor doctrinare din domeniul conflictului de legi; constituie o chestiune cu adevărat inerentă libertății de circulație a serviciilor pe „teritoriul” acestei structuri cvasi-federale. Prin ideile care au inspirat formularea pre-citată, se poate susține că a fost translatată chestiunea în discuție, din planul instituției conflictului de legi - mai exact din planul aprigelor dezbateri referitoare la eventuala dispariție, în Uniunea Europeană, a instituției conflictului de legi - în cu totul alt plan. Este vorba despre planul libertăților fundamentale (între care și libertatea prestării de servicii, n.n.) proclamate de această entitate cvasi-federală⁴⁰.

³⁸ Există o inter-conectivitate între principiul țării de origine (*country of origin principle*) și principiul recunoașterii reciproce. Această interconectivitate a fost sugerată, fie și indirect, după cum urmează; așa-numitul „principiu al țării de origine”, astfel întemeiat pe controlul efectiv exercitat de legislația țării de origine, precum și recunoașterea de-a lungul Uniunii Europene a ceea ce respectiva legislație stabilește ca fiind licit și permis (acest din urmă aspect este, uneori, denumit ca fiind „principiul recunoașterii reciproce”), este definit în diverse moduri și implementat, în detaliu, în legislația secundară a Uniunii Europene (...). A se vedea M. Bogdan, M. Pertegás Sender, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 7, pp. 23-24. Cu toate acestea, cele două principii nu sunt perfect sinonimice, fie și numai pentru motivul că recunoașterea reciprocă conține, în chiar conținutul său, o premisă de comparabilitate care poate fi răsturnată de statul gazdă prin justificarea reglementării pentru îndeplinirea anumitor cerințe obligatorii. A se vedea J. Hojnik, *Country-of-Origin and Mutual Recognition Principles – Vehicles for Regulating Market in a Multi-Level-Governance System*, 2013, p. 5, disponibil la SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2237875>

³⁹ Pentru asemenea calificare, a se vedea M. Bogdan, M. Pertegás Sender, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 7, pp. 24-25. Mecanismul denumit „clauză de excepție” (*escape clause/la clause d’exception*) are misiunea de salvagardare a unuia din principiile care guvernează tradiționala concepție privind instituția conflictului de legi; în materia contractului, este vorba despre principiul legăturii celei mai strânse dintre legea aplicabilă contractului și contractul însuși. Pentru analiza, în lumina dreptului Uniunii Europene, a sus-menționatului sistem de salvagardare, a se vedea F. Ragno, *Certainty versus flexibility in the EU choice of law system*, în F. Ferrari, D. P. Fernández Arroyo (eds.), *supra. cit.*, nota de subsol nr. 18, pp. 27-69.

⁴⁰ Nu are caracter de noutate acest subterfugiu utilizat în practica Uniunii Europene. Cu ocazia redactării textului Directivei Bolkestein, a fost utilizat subterfugiul în discuție în versiune legislativă. A mai fost utilizat același subterfugiu, însă în versiune jurisprudențială, în litigiul

Tratatul de la Amsterdam a aureolat inter-conectivitatea dintre planul libertăților fundamentale și planul conflictului de legi. A ajutat la perfectarea acestei inter-conectivități natura de drept public a instituției conflictului de legi; de altfel, aspectele referitoare la normele terțiare, aplicarea legii străine, retrimiteră, calificarea constituie veritabile ingrediente ale așa-numitei „Teorii a dreptului. Conflictul de legi”. În orice caz, prin efectul translatării, am intrat împreună cu instituția conflictului de legi în intimitatea principiului recunoașterii reciproce⁴¹. Art. 16 (1), în formularea actuală, din Directiva Bolkestein proclamă, într-adevăr și într-un areal concret (în arealul libertății prestării de servicii pe „teritoriul” Uniunii Europene, n.n.), principiul recunoașterii reciproce. Urmează să sesizăm și faptul că același instrument de drept cvasi-federal proclamă, indirect, dar neechivoc, curtoazia dintre statele-națiune membre ale Uniunii Europene. Odată cu această proclamare legislativă, noțiunea de „curtoazie” se îmbogățește cu o nouă identitate - identitatea de drept transnațional; acesta din urmă este exersat de Uniunea Europeană în versiune sub-regională.

3. Concepții cu privire la noțiunea de „curtoazie”. Curtoazia – concept de drept transnațional

Pentru Joseph Story, curtoazia constituie corolarul recunoașterii reciproce⁴². Așa fiind, se poate susține că versiunea finală și actuală a articolului 16(1) din Directiva Bolkestein constituie punerea în practică legislativ-cvasi-federală a conceptului de „curtoazie” de tip „Joseph Story”.

Instituția conflictului de legi este evaluabilă și ca un conflict între valorile emanate din sistemele de drept aflate pe planul competiției cunoscute sub denumirea de „competiție legislativă”⁴³. Dacă adoptăm această concepție, soluționarea propriu-zisă a conflictului de legi implică, poate inevitabil, recurgerea la noțiunea de „curtoazie”; am mai arătat, de asemenea la începutul articolului, că avem în vedere curtoazia *dintre* statele-națiune (aceasta este curtoazia *à la* Story). În acest

Centros soluționat de Curtea de Justiție a Uniunii Europene, denumită în continuare „CJUE”, în data de 9 martie 1999. În acest litigiu, CJUE nu a analizat regula incorporării companiilor sau regula sediului real al companiilor din perspectiva instituției conflictului de legi în materia dreptului societar, ci din perspectiva libertăților fundamentale marca „Uniunea Europeană”. Au fost avute în vedere articolele 43 și 48 din TFUE. Pentru analiza raportului dintre dreptul primar al Uniunii Europene și dreptul societar, a se vedea R. Michaels, *supra. cit.*, nota de subsol, nr. 16, p. 195-242.

⁴¹ În concret, este vorba despre principiul recunoașterii reciproce a prestării de servicii în cadrul Uniunii Europene.

⁴² Pentru evidențierea instituției conflictului de legi din perspectiva secolului al XIX-lea, a se vedea R. Michaels, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 18, pp. 148-177. Cu privire la sintagma „curtoazia națiunilor” (*comity of nations*) utilizată în 1834 de Joseph Story, a se vedea H. E. Yntema, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 4, pp. 297-317.

⁴³ Sunt lecturabile, măcar prospectiv, lucrarea *Les méthodes du droit international privé à l'épreuve des conflits de cultures*, Martinus Nijhoff, Haga, 2013, astfel scrisă de L. Gannagé, precum și lucrarea *Discours sur les méthodes du droit international privé (des formes juridiques de l'inter-altérité)*. *Cours général de droit international privé*, Brill – Nijhoff, Haga, 2019, astfel scrisă de H. Muir Watt.

moment, ne preocupă mai puțin, chiar deloc, curtoazia judiciară, eventual pigmentată cu și de capricii, de tip „Dicey”.

Într-adevăr, noțiunea de „curtoazie” are identitatea de valoare și expresie a recunoașterii reciproce manifestate *între* statele-națiune (concepția „Story”). Aceeași noțiune mai are identitatea și de „drept internațional comun *al* națiunilor” manifestat în cadrul unei comunități legale a popoarelor (concepția „Savigny”)⁴⁴. Cel puțin în Uniunea Europeană, nu putem vorbi despre o comunitate legală *europeană*. Putem însă vorbi, cu adevărat, despre o comunitate legală, psihologică, sociologică, de ordin profesional⁴⁵ etc. *a Uniunii Europene*.

Prin valorificarea doctrinei pre-existente, am menționat deja faptul că Uniunea Europeană implică, prin integrare, popoarele statelor-națiune membre ale acestei structuri cvasi-federale, iar nu statele membre însele⁴⁶. Este deloc potrivită efectuarea unui raport de sinonimie juridică între comunitatea legală a Uniunii Europene și comunitatea legală europeană⁴⁷. Este la fel de nepotrivită și efectuarea unui raport de sinonimie juridică între instituția europeană a conflictului de legi și instituția conflictului de legi din Uniunea Europeană.

⁴⁴ Pentru analiza concepțiilor lui Joseph Story și Savigny referitoare la noțiunea de „curtoazie” (*comity*), a se vedea R. Michaels, *Public and Private International Law: German Views on Global Issues*, în *Journal of Private International Law*, nr. 4/2008, p.121-138.

⁴⁵ O parte a mediului academic din Uniunea Europeană a încercat să instituie ideea de patrimoniu comun al dreptului privat. S-a încercat, fără succes, acest lucru prin recurgerea la codificarea *sui generis* a așa-numitului „drept european al contractului”. A se vedea J. Basedow, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 7, p. 5, 28-30. Ideea unei prezumtive comuniuni de valori doctrinare și academice a energizat valorificarea similitudinilor esențiale, cel puțin din domeniul contractului, între legislațiile statelor-națiune din Europa (din Uniunea Europeană, n.n.). Cu privire la încercările, de altfel eșuate, de armonizare, prin așa-numitul „drept european al contractului”, a legislațiilor menționate, a se R. Goode, *International Restatements and National Law* și *Contract and Commercial Law. The Logic and Limits of Harmonization*, în R. Goode, *The Development of Transnational Commercial Law*, Oxford University Press, 2018, pp. 41-53 și pp. 55-67. În orice caz, așa-numitul proces de „europenizare”, pe cale academică, a dreptului contractului se află în intimitatea ideii de știință juridică transnațională. Pentru propagarea ideii de știință juridică transnațională, a se vedea, de exemplu, R. Michaels, N. Jansen, *Private Law Beyond the State? Europeanization, Globalization and Privatization*, în *The American Journal of Comparative Law*, vol. 54, nr. 4/2006, pp. 843-890. În domeniul conflictului de legi, s-a utilizat noțiunea de „transnațional” pentru desemnarea similitudinii esențiale dintre ipotezele care implică, logic, instituția conflictului de legi. A se vedea H. E. Yntema, *The Objectives of Private International Law*, în *The Canadian Bar Review*, vol. 35, nr. 6/1957, pp. 721-742. În domeniul arbitrajului internațional (arbitrajului care implică străini, n.n.), așa-numitul „sistem de arbitraj internațional” nu este a-național, ci *trans-național*, în sensul că respectivul sistem este expresia unei „convergențe” între legislațiile emise de statele-națiune; este vorba despre legislațiile statelor-națiune care reglementează permisiv procedura arbitrală ca modalitate de soluționare a litigiilor. A se vedea E. Gaillard, *Legal Theory of International Arbitration*, Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 2010, p. 35, astfel citat și de G. Shaffer, T. Halliday, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 10, p. 993.

⁴⁶ A se vedea *supra. cit.*, nota de subsol nr. 28.

⁴⁷ În cadrul acestei comunități a Uniunii Europene, există un drept privat al Uniunii Europene, iar nu un drept privat european. Noțiunea de „drept privat european”, de altfel identificabilă în *ius commune* și în *lex mercatoria*, este distinctă de noțiunea de „drept privat al Uniunii Europene”. Pentru evidențierea acestei utile distincții, a se vedea J. Basedow, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 7, p. 5, 25-30.

Iată de ce considerăm că programele de educație juridică din Uniunea Europeană, care includ domeniul „Conflictul de legi”, dar care se referă numai la reglementarea primară și secundară a instituției conflictului de legi, induc în eroare, dat fiind că nu studiază instituția conflictului de legi în general⁴⁸, ci instituția conflictului de legi din Uniunea Europeană. Iar dacă, în cadrul acestei activități didactice, se studiază preponderent sau exclusiv legislația primară și secundară din domeniul conflictului de legi, nu se studiază deloc instituția conflictului de legi din Uniunea Europeană. Studiarea „europenei” instituții a conflictului de legi semnifică, potrivit concepției noastre, studiarea doctrinelor, sau în primul rând studiarea doctrinelor, care stau la baza respectivei instituții, dar și a legislației reglementatoare. Așadar, dacă reținem îndeplinirea condiției sus-menționate, nu este imprudent să susținem că, actualmente, se studiază, preponderent, în Uniunea Europeană, sau în unele state-națiune din Uniunea Europeană, o anumită legislație din această structură cvasi-federală; este vorba, logic, despre legislația referitoare la conflictul de legi. Or, studiarea instituției conflictului de legi nu trebuie redusă la studiarea legislației referitoare la însăși instituția în discuție. Această din urmă teză este proiectabilă și în considerarea „europenei” conflict de legi.

Iată de ce am propus în România o teorie a conflictului de legi civile⁴⁹ funcționabilă detașat, dar implicat, față de ordinea juridică de tip cvasi-federal a Uniunii Europene⁵⁰. Însă conceptul de „conflict de legi” ființează și *dincolo de* Uniunea Europeană. În plus, aceeași teorie a conflictului de legi civile trebuie evaluată ca funcționând detașat, dar implicat, față de reglementările de drept pozitiv, oricare ar fi izvorul acestora: izvor național sau/și izvor cvasi-federal sau/și izvor internațional. Teoretizarea ca atare ne facilitează, nouă, doctrinarilor, inițierea demersului de emancipare față de eventuala „tiranie”. Avem în vedere „tirania” sugerată de ordinea de sistematizare a articolelor din textele de drept pozitiv. Această abordare nu semnifică nicidecum neglijarea textelor de drept pozitiv în discuție.

⁴⁸ Fără îndoială că studiarea instituției conflictului de legi în general nu poate face abstracție de ideile răspândite în Europa de glosatori, de exemplu de Bartolus. Ideile în discuție au fost ulterior „exportate”, cu nuanțe, în alte părți ale mapamondului. Însă aceasta nu înseamnă că trebuie operată sinonimia juridică între instituția conflictului de legi în general și instituția conflictului de legi din Europa. Pentru familiarizarea cu ideile lui Bartolus, a se vedea *Bartolus on the Conflict of Laws*, în traducerea efectuată de J. H. Beale, Harvard University Press, London: Humphrey Milford, Oxford University Press, 1914.

⁴⁹ A se vedea propria lucrare, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 15. Poate că ne-am hazardat să intitulăm propria lucrare „Teoria conflictului de legi civile”. În zilele noastre, domeniul de aplicare a instituției conflictului de legi a început să includă, sau a început să promită, includerea și a conflictului de legi ne-civile. A se vedea R. Michaels, *Towards a Private International Law for Regulatory Conflicts?*, în *Japanese Yearbook of International Law*, vol. 59/2017, pp. 175-201.

⁵⁰ A se vedea propria lucrare, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 15. Am menționat deja, fie și implicit, dar nechivoc, faptul că este de evitat dobândirea statutului de profesor de legislație din domeniul conflictului de legi. Este recomandabilă dobândirea statutului de profesor de conflicte de legi. Această din urmă categorie de profesor este incompatibilă cu scrierea de texte doctrinare prin luarea în atenție a ordinii de înșiruire a articolelor din legislația fie națională, fie cvasi-federală, fie internațională.

3.1. Principiul recunoașterii reciproce ca vehicul al curtoaziei

În lumina concepțiilor evocate cu privire la curtoazie, ne pare că nu suntem, în etapa post-Savigny, în arealul concepției lui Savigny! Iată de ce Directiva Bolkestein ne-a conferit prilejul de a atrage atenția doctrinară asupra faptului că etapa post-Savigny semnifică înainte de Savigny. Aceeași etapă semnifică de-a dreptul, potrivit argumentului sus-menționat, reîntâlnirea cu ideile lui Joseph Story exprimate cu privire la noțiunea de „curtoazie”. Mai jos este expus un alt argument pentru care considerăm că și noi, cei din Uniunea Europeană, exersăm ne-savignian instituția conflictului de legi. Exersăm astfel instituția în discuție, în pofida demersurilor doctrinare de eventuală „globalizare” a lui Savigny⁵¹.

Conflictul de legi este, pentru Savigny, o instituție apolitică. Or, în etapa post-Savigny, aceeași instituție a devenit, cel puțin în Uniunea Europeană, o chestiune – eminamente, îmi pare – politică⁵² și instrumentalizată (poate excesiv de instrumentalizată, n.n.), respectiv centralizată⁵³. Pentru privatistul Savigny, dreptul privat, este adevărat dreptul privat din secolul al XIX-lea, rămânea drept ... privat (drept apolitic, n.n.). Faptul că, în cea de-a doua jumătate a secolului al XX-lea și la început de secol XXI, dreptul privat a împrumutat, la sugestia curentului doctrinar (neo)liberal-internaționalist⁵⁴, morga politică și vitalitatea

⁵¹ A se vedea R. Michaels, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 1, pp. 119-144.

⁵² Din acest punct de vedere, ne pare că abordarea Uniunii Europene cu privire la instituția conflictului de legi resimte, măcar parțial, influența doctrinarului nord-american Brainerd Currie. A se vedea B. Currie, *Notes on Methods and Objectives in the Conflict of Laws*, în *Duke Law Journal*, nr. 2/1959, pp. 171-181. Prin valorificarea scrierilor lui Brainerd Currie, menționează caracterul politic al instituției conflictului de legi și R. Michaels, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 18, pp. 148-177. A se vedea și R. Michaels, *Post-critical Private International Law. From Politics to Technique*, în H. Muir Watt, D. P. Fernández Arroyo (eds.), *Private International Law and Global Governance*, Oxford University Press, 2014, pp. 55-69.

⁵³ Pentru evidențierea caracterului centralizat al instituției conflictului de legi din Uniunea Europeană, a se vedea C. A. Whytock, *Conflict of laws, Global Governance and Transnational Legal Order*, în *UC Irvine Journal of International, Transnational and Comparative Law*, vol. 1/2016, pp. 117-140.

⁵⁴ Prin valorificarea doctrinei pre-existente, a fost menționată ascensiunea, după cel de-al Doilea Război Mondial, a două ideologii (ideologia liberal-internaționalistă și ideologia comunistă). A se vedea H. H. Koh, *Why Do Nations Obey International Law?*, în *The Yale Law Journal*, vol. 106, nr. 8/1997, p. 2599-2659. Potrivit acestui autor, „sfârșitul Războiului Rece a inițiat era dreptului global în care trăim acum”. Prin „acum”, se înțelege perioada începută în 1990 și finalizată, îmi pare, în 2020. De aceea, în perioada 1990-2020, au fost efervescente scrierile referitoare la conflictul de legi într-o lume globalizată. A se vedea E. Gottschalk, R. Michaels, G. Rühl, J. von Hein (eds.), *Conflicts of Laws in a Globalized World*, Cambridge University Press, 2007. Pentru perioada ulterioară anului 2020, doctrinarii trebuie să pregătească propria concepție referitoare la instituția conflictului de legi într-o lume de-globalizată. Va trebui să procedeze în acest sens, chiar dacă viețuiesc doctrinar - am în vedere pe doctrinarii din Uniunea Europeană - în arealul unei *sui generis* globalizări; este vorba despre globalizarea sub-regională practică de Uniunea Europeană. Deși exersată insolit (sub-regional, n.n.), globalizarea marca „Uniunea Europeană” implică ideea unei reglementări centralizate de sus în jos. Formularea „centralizarea de sus în jos” semnifică, în ipoteza Uniunii Europene, prioritatea de aplicare a dreptului cvasi-federal al Uniunii Europene față de legislațiile naționale. Prioritatea de aplicare în discuție a fost consacrată jurisprudențial de Curtea de Justiție a Uniunii Europene; a se vedea litigiul *Costa v. ENEL* soluționat în data de 15 iulie 1964, precum și

„publică” a dreptului public însuși, este o cu totul altă chestiune, ce implică o metamorfoză a identității doctrinare, prin interșanjabilitatea de identități⁵⁵. Mai suntem specialiști numai în dreptul public sau numai în dreptul privat, pe de o parte, numai în drept intern sau numai în drept internațional, pe de altă parte? Ne pare că am devenit, cu voia sau fără voia noastră, doctrinari aflați empiric și normativ la intersecția dintre dreptul public și dreptul privat, respectiv la intersecția dintre dreptul intern și dreptul internațional. Aceste intersecții constituie miezul dreptului transnațional, grație sau din cauza căruia suntem, cu toții, mai degrabă fără voia noastră, transnaționali. Mai suntem, cu toții, de asemenea poate fără voia noastră, doctrinari și practicieni⁵⁶ în domeniul dreptului transnațional însuși, pe de altă parte.

Digresivne succintă: cel puțin prin natura profund centralizată⁵⁷ a reglementării instituției conflictului de legi, Uniunea Europeană „provoacă” una din condițiile de existență conceptuală a respectivei instituții. Aceste condiții sunt (i) pluralitatea normelor de drept substanțial și (ii) descentralizarea reglementărilor privind conflictului de legi. Observăm că condiția subminată de Uniunea Europeană este cea care implică descentralizarea regimurilor normative referitoare la conflicte de legi⁵⁸. Se pare că centralizarea cvasi-federală, fie și

litigiul *Amministrazione delle Finanze v. Simmenthal* soluționat în data de 9 martie 1978, astfel menționate și de J. Basedow, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 7, pp. 175-176. În orice caz, reținem ideea potrivit căreia, pentru unii autori, „globalizarea sugerează ideea universalității și a reglementării centralizate de sus în jos”. A se vedea M. Shapiro, *The Globalization of Law*, în *Indiana Journal of Global Legal Studies*, nr. 1/1994, p. 37-64, astfel menționat și de R. Michaels, *State Law as a Transnational Legal Order*, în *UC Irvine Journal of International, Transnational and Comparative Law*, vol. 1/2016, pp. 141-160.

⁵⁵ În așa-numită „epocă a dreptului global”, dreptul privat a devenit politic, iar dreptul public a devenit a-politic, pe de o parte, dreptul intern a devenit idealist, iar dreptul internațional a devenit pragmatic, pe de altă parte? Iată niște întrebări care merită să fie explorate doctrinar în viitorul apropiat. În orice caz, ne putem întreba, fie și retoric: se va manifesta această eventuală interșanjabilitate de identități și în epoca dreptului post-global?

⁵⁶ Cunoaștem cu toții faptul că principiul teritorialității caracterizează legislațiile naționale de drept penal. Însă și domeniul dreptului penal este „curtat”, prin situații litigioase transnaționale, de metodologia denumită „drept transnațional”. Cu privire la dreptul penal transnațional, a se vedea G. Lhuillier, *Le droit transnational*, Dalloz, Paris, 2016, pp. 183-241. Autorul menționat analizează ivirea ideii de răspundere penală transnațională în lumina bine-cunoscutului litigiu „*Doe c/Unocal și Total*”.

⁵⁷ În Uniunea Europeană, natura profund centralizată a reglementării privind conflictul de legi se menține chiar dacă statele membre mai au competență de reglementare a acestei instituții. Aceași natură nu este știrbită de faptul că anumite sub-domenii ale domeniului conflictului de legi (*exempli gratia*, sub-domeniul dreptului societar) nu constituie obiectul normelor terțiare instituite de dreptul cvasi-federal al Uniunii Europene. Pentru analiza normelor de conflict bilaterale, expresie a abordării privind certitudinea juridică, a se vedea J. Basedow, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 7, p. 695-722. Este de urmărit dacă, în domeniile conflictului de legi și al conflictului de jurisdicții, arealul juridic nord-american va fi influențat, în timp, de așa-numitul „model european” caracterizat, în dauna flexibilității, de certitudine. Pentru raportul dintre certitudine și flexibilitate în domeniile conflictului de legi și al conflictului de jurisdicții, a se vedea K. Roovevelt III, *Certainty versus flexibility in the conflict of laws* și L. J. Silberman, *Judicial jurisdiction and forum access: the search for predictable rules*, în F. Ferrari, D. P. Fernández Arroyo (eds.), *supra. cit.*, nota de subsol nr. 18, pp. 6-26 și pp. 332-358.

⁵⁸ Pentru evaluarea pluralismului juridic, a se vedea P. S. Berman, *Understanding Global Legal*

parțială, a reglementărilor privind conflictul de legi priede din plin ideii de pluralism constituțional propagat de Uniunea Europeană însăși⁵⁹. În orice caz, pentru un alt autor⁶⁰, este important un alt aspect: indiferent de valorile care „populează” contemporana instituție a conflictului de legi, expresie a unui trans-naționalism reglementat, punerea în mișcare a instituției în discuție nu trebuie să conducă la rezultate incorecte⁶¹.

Toate cele menționate consolidează teza care a inspirat scrierea acestui articol: prin formularea actuală a articolului 16 alin. (1), Directiva Bolkestein a pus în practică, sub cupola principiului recunoașterii reciproce, noțiunea de „curtoazie” între statele membre ale Uniunii Europene. În cadrul acestei structuri cvasi-federale⁶², alinierea legislațiilor statelor membre se efectuează „pe verticală” și centralizat (prin regulamente, n.n.), respectiv „pe orizontală” și (aparent) des-centralizat (prin directive, n.n.). Alinierea în discuție se poate realiza pe aceeași piață internă și *dincolo de* regulamente, respectiv *dincolo de* directive. Vehiculul acestei alinieri este noțiunea de „curtoazie” care a fost „cuibărită” în art. 16 alin. (1) din Directiva Bolkestein; s-a considerat că, prin această noțiune, principiul recunoașterii reciproce constituie un adversar, paradoxal, prietenos cu mentalul tradițional în lumina căruia s-a manifestat instituția conflictului de legi.

3.2. Alinierea ordinilor juridice naționale prin curtoazie

În orice caz, noțiunea de „curtoazie” ca atare este evaluabilă ea însăși ca principiu al *alinierii* ordinilor juridice naționale⁶³. Noțiunea în discuție constituie,

Pluralism: From Local to Global, from Descriptive to Normative, în P. S. Berman (ed.), *The Oxford Handbook of Global Legal Pluralism*, Oxford University Press, 2020, pp. 1-39.

⁵⁹ Pentru analiza triplei ipostaze (ipostază de drept comparat, internațional și transnațional, n.n.) a pluralismului juridic, a se vedea B. Z. Tamanaha, *A Reconstruction of Transnational Legal Pluralism and Law's Foundations*, în N. Krisch (ed.), *supra. cit.*, nota de subsol nr. 14, pp. 449-477.

⁶⁰ A se vedea M. Reimann, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 18, p. 178-194. Acest autor consideră că, deși etapa post-savigny nu îl mai implică pe Savigny, aceeași etapă implică, paradoxal, măcar o idee propagată doctrinara de reputat autor german. A se vedea *infra.*, nota de subsol nr. 60.

⁶¹ Chiar dacă savigniana (clasică, n.n.) instituție a conflictului de legi a fost metamorfozată într-o instituție care pune în funcțiune ideea de trans-naționalitate (ultra, n.n.) reglementată, premisa instituției în discuție este aceeași: evitarea rezultatelor incorecte la care s-ar putea ajunge prin punerea în funcțiune a instituției deja menționate. Ideea de evitare a rezultatelor incorecte constituie premisa însăși a instituției conflictului de legi, astfel propagată chiar de Savigny. Așadar, etapa post-Savigny semnifică, cel puțin din perspectiva premisei de soluționare a oricărui conflict de legi, tot Savigny. A se vedea M. Reimann, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 18, pp. 178-194.

⁶² S-a sugerat deja faptul că Uniunea Europeană a inversat modelul confederal tradițional. În lumina acestui din urmă model, confederația clasică se concentrează asupra obiectivelor și competențelor din domeniul apărării și politicii externe. Uniunea Europeană se concentrează asupra obiectivelor și competențelor din domeniul pieței economice interne; îi lipsește, de exemplu, o armată comună. S-a mai sugerat, fie și indirect, faptul că se exersează ordinea politică neo-Westphaliană, iar nu post-Westphaliană. A se vedea A. Cuyvers, *The Confederal Coma-Back: Rediscovering The Confederal Form for a Transnational World*, în F. Snyder, Y. Lu (eds.), *The Future of Transnational Law/L'avenir du droit transnational. UE, USA, Chine et les BRICS/EU, USA, China and the BRICS*, Bruylant, Bruxelles, 2015, p. 85-126.

⁶³ Într-un context identificabil *dincolo de* ordinea juridică cvasi-federală a Uniunii Europene, este sugerată această valență a noțiunii de „curtoazie” de către autorii Th. Schultz, Ni. Ridi, *How Comity*

chiar în accepțiunea avută în vedere de acest articol, și un concept de drept transnațional, pe de o parte, dobândește, și prin Directiva Bolkestein, identitatea unui concept de drept transnațional, pe de altă parte. Susținem acest lucru, întrucât alinierea ordinilor juridice din statele membre ale Uniunii Europene, astfel efectuată prin noțiunea de „curtoazie”⁶⁴, este familiară conceptului de „transnațional”. Am menționat deja⁶⁵ faptul că, în domeniile conflictului de legi și al arbitrajului internațional (procedură de arbitraj care implică autohtoni și străini în egală măsură, n.n.), noțiunea de „transnațional” implică (i) ideea de similitudine între ipotezele de conflicte de legi, și (ii) ideea de convergență între legislațiile statelor-națiune care sunt favorabile soluționării litigiilor prin procedura arbitrală.

Dacă suntem curioși și mergem la „rădăcina” lucrurilor, putem susține că Directiva Bolkestein reduce în memoria noastră una din manifestările destinului originar al așa-numitei „doctrină a curtoaziei” (*The Comity Doctrine*)⁶⁶. Avem în vedere manifestarea în lumina căreia doctrina evocată⁶⁷ constituie fundamentul instituției conflictului de legi, fundament care facilitează împlinirea menirii originare a instituției conflictului de legi. Menirea originară în discuție, a fost, cel puțin din perspectiva olandezilor secolului al XVII-lea emancipați de sub ocupația spaniolă, „să medieze între exigențele suveranității teritoriale și nevoile comerțului internațional” (comerțul care implica activități de afaceri derulate între olandezi și străini, n.n.). Concret: ideea de suveranitate teritorială l-a inspirat pe Grotius să formuleze în 1625 așa-numita „doctrină a suveranității”; aceasta din urmă este premisa fundamentatoare a sistemului modern de drept internațional⁶⁸.

Makes Transnationalism Work, în P. Zumbansen (ed.), *The Many Lives of Transnational Law. Critical Engagements with Jessup's Bold Proposal*, Cambridge University Press, 2020, p. 88-101. Aceiași autori analizează și manifestările acestui concept transnațional în spațiul normativ nord-american. A se vedea Th. Schultz, N. Ridî, *Comity: The American Development of a Transnational Concept*, în *Yearbook of Private International Law*, vol. 18/2017, pp. 211-244. Pentru evidențierea celebrei spețe *Hilton v. Guyot* (1895), „care a codificat doctrina curtoaziei internaționale ca pe o chestiune de drept federal în litigiile referitoare la recunoașterea și executarea silită a hotărârilor străine”, a se vedea D. E. Childress III, *Comity as Conflict: Resituating International Comity as Conflict of Laws*, în *UC Davis Law Review*, vol. 44/2010, pp. 11-79.

⁶⁴ Reamintim faptul că, potrivit concepției lui Joseph Story, principiul recunoașterii reciproce se grefează pe noțiunea de „curtoazie”. A se vedea *supra*, nota de subsol nr. 41.

⁶⁵ A se vedea *supra*, nota de subsol nr. 44.

⁶⁶ Pentru o judicioasă analiză, a se vedea H.I.E. Yntema, *The Comity Doctrine*, în *Michigan Law Review*, vol. 65, nr. 1/1966, pp. 9-32.

⁶⁷ În secolul al XVII-lea, profesorul „olandez” (descendent dintr-o familie elvețiană, a se vedea *infra*, nota de subsol nr. 69) de drept public Ulrich Huber considera că doctrina curtoaziei (*the comity doctrine*) constituie fundamentul instituției conflictului de legi; instituția în discuție constituia, pentru profesorul Huber, o componentă a dreptului public. Pentru evidențierea concepțiilor acestui profesor, a se vedea și J. R. Paul, *Comity in International Law*, în *Harvard International Law Journal*, vol. 32, nr. 1, 1991, p. 1-79, respectiv *The Transformation of International Comity*, în *Law and Contemporary Problems*, vol. 71/2008, pp. 19-38.

⁶⁸ Doctrina suveranității teritoriale este una din doctrinele care au fundamentat, de-a lungul secolelor, instituția conflictului de legi. De exemplu, anterior doctrinei suveranității teritoriale instituite în secolul al XVII-lea, a funcționat, timp de cinci secole, doctrina interpretării statutelor (legilor locale speciale, n.n.) emise de municipalitățile autonome din cadrul structurilor de

Reamintesc faptul că, după acest moment, așa-numita „lege a națiunilor” nu a mai fost considerată o componentă a dreptului natural. În lumina preludiului ideologic al pozitivismului care s-a imersat în porii dreptului internațional, legea națiunilor a devenit o componentă a dreptului internațional pozitivist întemeiat pe voința statelor-națiune⁶⁹.

Aceeași idee de suveranitate teritorială l-a animat pe profesorul „olandez”⁷⁰ de drept public Ulrich Huber să formuleze cele trei maxime devenite celebre. Care sunt aceste trei maxime? În prealabil, reținem: (i) Ulrich Huber rezona cu ideile lui Grotius, în sensul că legea națiunilor nu era o chestiune subsumabilă dreptului natural, ci constituia o chestiune de voință și practică a statelor (a viitoarelor state-națiune, n.n.)⁷¹; (ii) primul care a enunțat doctrina curtoaziei (*comity doctrine*), însă fără a proceda la dezvoltarea ideilor care o învăluie, a fost Paul Voet⁷²; și (iii) în lumea întreagă, cursul introductiv de *Conflicte de legi* ar trebui să înceapă, atât timp cât există state-națiune independente, fie și ancorate în structura cvasi-federală a Uniunii Europene, cu enunțarea maximelor profesorului de drept public Ulrich Huber⁷³.

organizare feudală. Pentru evidențierea acestor doctrine, dar și a doctrinelor fie a autonomiei de voință, fie a pozitivismului eclectic, care au inspirat fundamentator instituția conflictului de legi, a se vedea H. E. Yntema, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 4, p. 297-317.

⁶⁹ Pentru analiza istoriei „private” a dreptului internațional, a se vedea A. Mills, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 3, pp. 1-50. Același autor ne reamintește, *via* efectuării analizei concepțiilor lui Grotius, faptul că distincția dintre afacerile interne și afacerile externe ale statelor-națiune se regăsește în conținutul articolului 2 alin. (7) din Carta Națiunilor Unite. De asemenea, același autor ne reamintește și faptul că pozitivistul J. Bentham este genitorul noțiunii „drept internațional”; această din urmă noțiune a înlocuit, până în zilele noastre, noțiunea „legea națiunilor”. A se vedea *infra.*, nota de subsol nr. 21. Se pare că, între timp, dreptul internațional ca atare a fost înlocuit de dreptul transnațional, iar acesta din urmă a fost înlocuit de ordinile juridice transnaționale. A se vedea, de exemplu, G. Shaffer, C. Coye, *From International Law to Jessup's Transnational Law, from Transnational Law to Transnational Legal Orders*, în P. Zumbansen (ed.), *supra. cit.*, nota de subsol nr. 62, pp. 126-152.

⁷⁰ Ulrich Huber este cunoscut ca fiind un jurist al Olandei secolului al XVII-lea. Reținem însă că reputatul profesor descindea dintr-o familie elvețiană. Cu privire la descendența elvețiană a profesorului Ulrich Huber, a se vedea E. G. Lorenzen, *Huber's De Conflictu Legum*, inclusiv *Appendix*, în *Illinois Law Review*, volumul 13/1918-1919, pp. 374-401 și pp. 401-418.

⁷¹ A se vedea A. Mills, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 3, p. 1-50.

⁷² În lumina școlii olandeze privind conflictul de legi, „efectele extrateritoriale ale legilor au ca fundament numai curtoazia”. A se vedea E. G. Lorenzen, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 69, pp. 374-401. Acest din urmă autor mai susține: „atât timp cât există state independente, nu va exista nicio-dată un sistem uniform privind conflictul de legi”. Iată de ce, remarcă același autor, axiomele lui Huber sunt valabile „până în momentul în care suveranitatea completă a statelor va dispărea (...)”.

⁷³ În propria lucrare, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 15, p. 47, am sugerat, în sensul că orice curs de drept internațional ar trebui să înceapă cu formulările: „Sistemul de drept internațional este unul singur” și „Mai multe sisteme de drept internațional nu există”. Rostirea acestor formulări ar trebui să fie acompaniată de enunțarea ideii de „fărămițare” a dreptului internațional, respectiv de așa-numită „decolonizare” a dreptului internațional (efectul Mestizo). Cu privire la dreptul internațional „Mestizo”, a se vedea, de exemplu, F. Antunes, M. da Silva, *Whose oil is it, anyway? Petrobras, Mestizo trajectories and the politics of international adjudication* și F. C. Morosini, M. S. Badin, *Petrobras in Bolivia: Is there a rule of law in the 'primitive' world?*, în H. Muir Watt, L. Bíziková, A. Brandão de Oliveira, D. P. Fernández Arroyo (eds.), *Global Private International Law. Adjudication without Frontiers*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham (UK) - Northampton, MA (USA), 2019, pp.

Cele trei maxime⁷⁴ sunt următoarele: (a) legile unui stat se aplică pe teritoriul acestuia și sunt obligatorii pentru toți cei aflați pe respectivul teritoriu, (b) legile unui stat se aplică și străinilor aflați temporar pe teritoriul respectivului stat⁷⁵, și (c) suveranii (statele-națiune, n.n.) vor recurge la curtoazie⁷⁶ pentru a conferi, pe propriile teritorii sau pe propriul sol eficacitate (recunoaștere, n.n.) prerogativelor legislative ale altor suverani, atât timp cât propriile prerogative, propriile reglementări și proprii cetățeni nu sunt prejudiciate/prejudiciați prin mecanismul recunoașterii însăși.

4. Concluzii

Așadar, „principiul curtoaziei (*the principle of comity*) semnifică faptul că statele-națiune suverane recunosc drepturile străine (drepturile conferite de legislații străine, n.n.) în litigiile soluționate de propriile instanțe de judecată ca urmare a respectului reciproc datorat suveranității străine⁷⁷. Iată de ce instituția conflictului de legi nu derivă din dreptul privat. Așa cum a remarcat și Hessel E. Yntema, instituția conflictului de legi derivă din nevoile și consimțământul tacit al națiunilor⁷⁸. Poate și sub impulsul acestei idei, am propus ca teoria conflictului de legi, fie și civile, să intre în aria de competență profesională a unui specialist în drept public. Specialiștilor în dreptul privat le revine misiunea de a trata aspectele operative ale conflictului de legi (*exempli gratia*, aspectele operative referitoare la conflictul de legi din domeniul contractelor, sau din domeniul delictelor, sau din domeniul persoanelor fizice, respectiv juridice, sau din domeniul bunurilor etc.)⁷⁹.

În orice caz, Directiva Bolkestein ne atenționează, discret, dar cert, că instituția conflictului de legi își regăsește – oare l-a pierdut vreodată? – fundamentul: curtoazia. Îl regăsește fie și surâzând în energia normativă a principiului recunoașterii reciproce. Emană această energie chiar articolul 16(1) din respectivul instrument de drept cvasi-federal.

371-380 și pp. 381-391. Între timp, a fost demarat și demersul care pune în mișcare „decolonizarea” instituției conflictului de legi. Însă acest din urmă demers poate constitui obiectul și subiectul unor analize doctrinare viitoare.

⁷⁴ Orice scriere privind conflictul de legi este „condamnată” să facă referire la maximele lui Huber. Au ispășit „condamnarea” o serie de redevabili autori din domeniul conflictului de legi. A se vedea, *exempli gratia*, E. G. Lorenzen, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 69, pp. 374-401, H. E. Yntema, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 4, pp. 297-317, A. Mills, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 3, pp. 1-50.

⁷⁵ Pentru un autor, primele două maxime aduc aminte de statutele teritoriale. A se vedea A. Mills, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 3, p. 1-50. Pentru alt autor, primele două maxime prefăteză sau anunță doctrina potrivit căreia toate legile sunt teritoriale. A se vedea E. G. Lorenzen, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 69, pp. 374-401.

⁷⁶ Curtoazia (*comity*) nu constituie o valoare universală a instituției conflictului de legi. Huber a utilizat curtoazia (*comity*) ca tehnică. Susține acest lucru R. Michaels, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 18, pp. 148-177.

⁷⁷ Formularea îi aparține lui J. R. Paul, *The Isolation of Private International Law*, în *Wisconsin International Law Journal*, vol. 7, nr. 1/1988, pp. 149-178.

⁷⁸ A se vedea H. E. Yntema, *supra. cit.*, nota de subsol nr. 4, p. 297-317.

⁷⁹ A se vedea propriul articol *Conștientizarea dreptului transnațional în acțiune*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai Jurisprudența* nr. 3/2021, p. 98-132.

Referințe

- Abou-Nigm V.R., Taquela M.B.N. (eds.), *Diversity and Intergration in Private International Law*, Edinburgh University Press, 2019.
- Basedow J., *EU Private Law. Anatomy of a Growing Legal Order*, Intersentia, Cambridge – Antwerp-Chicago, 2021.
- Beale H., *Bartolus on the Conflict of Laws* (traducere), Harvard University Press, London: Humphrey Milford, Oxford University Press, 1914.
- Berman P.S. (ed.), *The Oxford Handbook of Global Legal Pluralism*, Oxford University Press, 2020.
- Berman H.J., *World Law*, în *Fordham International Law Journal*, vol. 18, nr. 5/1994, pp. 1617-1622.
- Bobei R. B., *Spații transnaționale trecute și prezente*, în *Dreptul*, nr. 3/2022, pp. 27-48.
- Bobei R.B., *No More Social Distance between International Law and Conflict of Laws*, în *Yearbook of Private International Law*, vol. XXII, 2020/2021, pp. 35-63.
- Bobei R.B., *Dreptul transnațional și comerțul: posibilă introducere*, în *Revista Română de Drept al Afacerilor*, nr. 1/2021, p. 71-99.
- Bobei R.B., *Conștientizarea dreptului transnațional în acțiune*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai Jurisprudenția*, nr. 3/2021, pp. 98-132. DOI: 10.24193/subbiur.66(2021).3.4.
- Bobei R.B., *Teoria conflictului de legi civile*, Editura Universul Juridic, 2020, București.
- Bobei R.B., *Abordare preliminară asupra înțelesuri ale noțiunii de „drept transnațional”*, în *Revista Română de Drept Internațional*, nr. 23/2020, pp. 7-45.
- Bobei R.B., *Curs de drept internațional cu privire numai asupra comerțului*, Editura C.H. Beck, București, 2019.
- Bogdan M., Sender M.P., *Concise Introduction to EU Private International Law*, ed. a IV-a, Europa Law Publishing, Amsterdam, 2019.
- Childress III, D.E., Ramsey M.D., Whytock C.A., *Transnational Law and Practice*, ed. a II-a, Wolters Kluwer, New York, 2021.
- Childress III, D.E., *Comity as Conflict: Resituating International Comity as Conflict of Laws*, în *UC Davis Law Review*, vol. 44/2010, pp. 11-79.
- Cuniberti G., *Conflict of Laws. A Comparative Approach. Text and Cases*, Edward Elgar, Cheltenham (UK)-Northampton, MA (USA), 2022.
- Currie B., *Notes on Methods and Objectives in the Conflict of Laws*, în *Duke Law Journal*, nr. 2/1959, pp. 171-181.
- Ferrari F., Arroyo D.P.F. (eds.), *Private International Law. Contemporary Challenges and Continuing Relevance*, Edward Elgar Publishing, Elgar Monographs in Private International Law, Cheltenham (UK)- Northampton (MA, USA), 2019.
- Gaillard E., *Legal Theory of International Arbitration*, Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 2010.
- Gannagé L., *Les méthodes du droit international privé à l'épreuve des conflits de cultures*, Martinus Nijhoff, Haga, 2013.
- Goode R., *The Development of Transnational Commercial Law*, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Gottschalk E., Michaels R., Rühl G., von Hein J. (eds.), *Conflicts of Laws in a Globalized World*, Cambridge University Press, 2007.
- Hojnik J., *Country-of-Origin and Mutual Recognition Principles – Vehicles for Regulating Market in a Multi-Level-Governance System*, 2013, DOI:10.2139/ssrn.2237875
- Jessup Ph. C., *Drept transnațional* (traducere efectuată de Bobei R.B.), Editura Universul Juridic, București, 2020.

- Juvara A., *Curs de drept internațional privat (Conflictele de legi)*, Tipografia și Legătoria Penitenciarului „Văcărești”, București, 1934.
- Koh H.H., *Why Do Nations Obey International Law?*, în *The Yale Law Journal*, vol. 106, nr. 8/1997, pp. 2599-2659.
- Koskenniemi M., *Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law, Report of the Study Group of the International Law Commission*, documentul nr. A/CN.4/L.682.
- Krisch N. (ed.), *Entangled Legalities beyond the State*, Cambridge University Press, Global Law Series, Cambridge, 2022.
- Lorenzen E.G., *Huber's De Conflictu Legum*, inclusiv *Appendix*, în *Illinois Law Review*, volumul 13/1919, pp. 374-418.
- Lhuillier G., *Le droit transnational*, Dalloz, Paris, 2016.
- Michaels R., *EU Law as Private International Law? Reconceptualizing the Country-of-Origin Principle as Vested-Rights Theory*, în *Journal of Private International Law*, vol. 2, nr. 2/2006, pp. 195-242, DOI: 10.1080/17536235.2006.11424307.
- Michaels R., *Public and Private International Law: German Views on Global Issues*, în *Journal of Private International Law*, nr. 4/2008, pp. 121-138, DOI: 10.1080/17536235.2008.11424336.
- Michaels R., Jansen N., *Private Law Beyond the State? Europeanization, Globalization and Privatization*, în *The American Journal of Comparative Law*, vol. 54, nr. 4/2006.
- Michaels R., *State Law as a Transnational Legal Order*, în *UC Irvine Journal of International, Transnational and Comparative Law*, vol. 1/2016, pp. 141-160.
- Michaels R., *Towards a Private International Law for Regulatory Conflicts?*, în *Japanese Yearbook of International Law*, vol. 59/2017, pp. 175-201.
- Mills A., *The Private History of International Law*, în *Journal of International and Comparative Law*, vol. 55/2006, pp. 1-50, DOI: 10.1093/iclq/lei066.
- Nafziger J.A.R., Symeonides S. (eds.), *Law and Justice in a Multistate World. Essays in honor of Arthur T. von Mehren*, Ardsley New York, Transnational Publishers, 2002.
- Paul J.R., *The Transformation of International Comity*, în *Law and Contemporary Problems*, vol. 71/2008, pp. 19-38.
- Paul J.R., *Comity in International Law*, în *Harvard International Law Journal*, vol. 32, nr. 1/1998, pp. 1-79.
- Paul J.R., *The Isolation of Private International Law*, în *Wisconsin International Law Journal*, vol. 7, nr. 1/1988, pp. 149-178.
- Rabel E., *The Conflict of Laws: A Comparative Study. Volume One. Introduction: Family Law*, Chicago, Callaghan & Company, 1945.
- Radu I., „*Dreptul internațional privat transitoriu. Principiul actualității normelor de conflict*”, Editura Universității „Regele Ferdinand I” din Cluj-Sibiu, 1943.
- Rasmussen-Bonne H.-E., Freer R., Luke W., Weitnauer W. (eds.), *Balancing of Interests: Liber Amicorum Peter Hay zum 70.Geburtstag*, Recht und Wirtschaft GmbH, Frankfurt am Main, 2005.
- Reimann M., *From the Law of Nations to Transnational Law: Why We Need a New Basic Course for the International Curriculum*, în *Pennsylvania State International Law Review*, vol. 22, nr. 3/2004, pp. 397-415.
- Rühl G., *Methods and Approaches in Choice of Law: An Economic Perspective*, în *Berkeley Journal of International Law*, vol. 24, nr. 3/2004, pp. 801-831, DOI: 10.15779/Z38J35R.
- Schultz Th., Ridi, N., *Comity: The American Development of a Transnational Concept*, în *Yearbook of Private International Law*, vol. 18/2016/2017, pp. 211-244.

- Shapiro M., *The Globalization of Law*, în *Indiana Journal of Global Legal Studies*, nr. 1/1994, pp. 37-64.
- Snyder F., Lu Y.(eds.), *The Future of Transnational Law/L'avenir du droit transnational. UE, USA, Chine et les BRICS/EU, USA, China and the BRICS*, Bruylant, Bruxelles, 2015.
- Stolleis M., Streeck W. (eds.), *Aktuelle Fragen zu politischer und rechtlicher Steuerung im Kontext der Globalisierung*, Nomos, 2007.
- Teubner G., *Constitutional Fragments: Societal Constitutionalism in Globalization*(traducere efectuată de Norbury G.), Oxford University Press, 2012.
- Yntema H.E., *The Historic Bases of Private International Law*, în *The American Journal of Comparative Law*, vol. 2, nr. 3/1953, pp. 297-317.
- Yntema H.E., *The Objectives of Private International Law*, în *The Canadian Bar Review*, vol. 35, nr. 6/1957, pp. 721-742.
- Yntema H.E., *The Comity Doctrine*, în *Michigan Law Review*, vol. 65, nr. 1/1966, pp. 9-32.
- Vagts D.F., Dodge W.S., Buxbaum H.L., Koh H.H, *Transnational Business Problems*, ed. a VI-a, West Academic, 2019.
- Walzer M., *Liberalism and the Art of Separation*, în *Political Theory*, vol. 2, nr. 3/1984.
- Watt H.M., *Discours sur les méthodes du droit international privé (des formes juridiques de l'inter-altérité). Cours général de drpot international privé*, Brill – Nijhoff, Haga, 2019.
- Watt H.M., Arroyo D.P.F. (eds.), *Private International Law and Global Governance*, Oxford University Press, 2014.
- Whytock C.A., *Conflict of laws, Global Governance and Transnational Legal Order*, în UC Irvine Journal of International, în *Transnational and Comparative Law*, vol. 1/2016, pp. 117-140.
- Zumbansen P. (ed.), *The Many Lives of Transnational Law. Critical Engagements with Jessup's Bold Proposal*, Cambridge University Press, Cambridge, 2020.
- Zumbansen P. (ed.), *The Oxford Handbook of Transnational Law*, Oxford University Press, Oxford, 2021.